

YU ISSN 0354-1428

ПеШничке свеске

БРОЈ 52

МАЛИ ЧОВЕК И ВЕЛИКА ИСТОРИЈА

РАДОВИ ПОЛАЗНИКА ПРОГРАМА ИСТОРИЈЕ

У РЕДАКЦИЈИ
ГОРАНА МИЛОРАДОВИЋА

ПЕТНИЧКЕ СВЕСКЕ, YU ISSN 0354-1428
Уредник: Бранислав Савић

Број 52:
МАЛИ ЧОВЕК И ВЕЛИКА ИСТОРИЈА –
ИСТРАЖИВАЊА ДРУШТВЕНЕ ИСТОРИЈЕ
Зборник радова
Уредник зборника: ГОРАН МИЛОРАДОВИЋ
ISBN 86-7861-027-1

Индекс и коректура:
Оливера Марковић, Марија Мојић, Јована
Павловић, Бојан Дражић и Душан Марковић

Енглески превод: Маша Милорадовић

Штампа: Ваљевопринт, М. Ристића 35, Ваљево

Издаје:
© Истраживачка станица Петница
14104 Ваљево, п. ф. 6
Телефони: (014) 241 180, 241 280; факс: 241 212
E-mail: istorija@psc.ac.yu
<http://www.psc.ac.yu>

Ваљево, 2002.

МАЛИ ЧОВЕК
И ВЕЛИКА
ИСТОРИЈА

ИСТРАЖИВАЊА
ДРУШТВЕНЕ ИСТОРИЈЕ

у редакцији
ГОРАНА МИЛОРАДОВИЋА

Садржај

- 1 Писани трагови усмене историје
уводни текст Горана Милорадовића

Локални хероји

- 7 Доктор Сима Ровински
Оливера Марковић
- 15 Марко Бабић, ваљевски хотелијер
Мирјана Филиповић

Мали човек и велика историја

- 27 Дом за децу револуционара
Владана Станковић
- 35 Кроз четничке и италијанске затворе и логоре
Марија Мојић
- 61 Почетак офанзиве на Козару
Драгана Вулин
- 65 Од Градишке до Аушвица
Александар Антић
- 73 Девојчица у окупираном Нишу 1941-45. године
Јелена Роскић
- 95 Стари логор голооточки
Биљана Андоновска
- 117 Демографске промене и аграрна реформа у Апатину 1945-1946.
Бојан Дражић

Породична историја

- 137 Трагедија једне југословенске породице
Дарио Пикулић
- 145 Индекс
- 151 Written Traces of Oral History by *Goran Miloradović*

Писани трагови усмене историје

Радови који чине ову свеску нису настали трудом професионалних историчара. Грађу су сакупили и на основу ње чланке написали средњошколци без икаквог истраживачког искуства. Осим школског знања скупљеног у Србији на прелазу векова и кратког шестодневног курса на семинару историје у Истраживачкој станици Петница, аутори објављених радова имали су добру вољу, упорност и смелост, при чему ова последња вероватно почива на непознавању могућих замки које вребају истраживаче. Недостаци су, наравно, очекивани и ово није покушај да се они унапред правдају, већ да се читаоцу помогне да реално процени резултате који, ипак, премашују уобичајене оквири школских семинарских радова. Како је до тога дошло?

Историја, као и друге науке, никада не досеже пуни обим свог потенцијалног знања, ни чињенично ни методолошки. Она се истини стално приближава, више или мање систематично попуњавајући простор нашег незнања. Једна од особености историје двадесетог века, код нас можда више него другде, јесте да су просторства неораних ледина и нераскрчених шикара прошлости управо застрашујућа. Та чињеница је приликом концепирања овог пројекта схваћена као предност: када се почиње рад на запарложеној парцели важно је да много руку вредно ради, а мање је битно колико је поједини ратар искусан и снажан. Свака разбијена грудва и сваки посечени коров донеће плода, пре или касније, а тај плод биће знање о нашој прошлости, које ће се перманентно гомилати.

Ледина коју смо овде начели може се прилично прецизно омеђити: са једне стране, теоријске, она се граничи са друштвеном историјом, и то оним њеним делом који се обично назива локална историја, са друге, методолошке, то је претежно усмена историја (тзв. oral history), са треће, хронолошке, то је историја друге и треће трећине двадесетог века, и са четврте, просторне, то је историја Југославије, односно појединих њених делова. Овакво одређење је било неминовно и из истраживачких разлога, јер то јесте научно релевантан и неистражен оквир, али и из чисто практичних разлога, јер нема другог нама доступног терена за рад. Ту смо опет покушали да дато стање претворимо у предност: овим младим истраживачима ближе су и лакше савладиве теме везане за њихову локалну средину, породицу, познанике и топониме по којима се већ крећу.

Посебан квалитет овог зборника је оригиналност приступа, који се ослања пре свега на усмену историју, а што је код нас ређа историографска пракса, али и сваког појединачног рада. То значи да су овде презентовани потпуно нови интервјуи и нови, до сада у науци некоришћени документи. Та оригиналност је била основни услов да сваки од ових радова уђе у зборник. Они сада могу послужити као релевантна грађа и за друга, обухватнија истраживања, која ће са више знања и искуства спровести професионални историчари. Амбиција *Удружења за друштвену историју*, које је осмислило концепт и *Истраживачке станице Петница*, која је омогућила да он буде реализован, јесте да овај пројекат траје бар десетак година. Резултат би била збирка више оваквих зборника, који би битно употпунили наше знање о друштвеној историји овог поднебља у двадесетом веку, а такође би донели и друге, за науку релевантне садржаје.

Полазницима семинара понуђене су четири тематске области за самостално истраживање, у оквиру којих су они бирали конкретну, њима интересантну и достижну тему. То је било прво искушење, јер је успех рада зависио већ и од тога да ли ће истраживач умети да препозна праву тему. Након тога требало је наћи правог саговорника (или саговорнике), поставити му (им) права питања, из тих питања извући језгро поузданих чињеница и на основу њих написати кратак али занимљив чланак. Исказ саговорника потом је требало проверити укрштањем његових података са другим исказима, писањем штампе, архивском грађом, фотографијама, породичном документацијом, писмима и дневничким белешкама. Најзад, све прикупљене чињенице је требало на неки начин повезати и протумачити. Тек у том тренутку се показало колико снажан може да буде отпор који речи пружају жељи младог писца да се јасно и прецизно изрази. То најбоље знају аутор ових редова и његов асистент, студент историје Александар Рафаиловић, који су први читали рукописе и, поред осталог, учили полазнике семинара основама списатељског заната.

Било је четири тематске области (или фронта!) на којима смо заједнички били битку за истинитост, логичност, јасноћу, прецизност, концизност, складност и, ако може, лепоту:

1. **Мали човек и велика историја.** У историографски обрађеној прошлости, занетој тектонским потресима и дугорочним променама које чине потписници и кршиоци важних међудржавних споразума, углавном се не виде милиони људи који су ношени или бацани последицама тих одлука. Из те две перспективе историја не може изгледати исто, а осветљена судбина малих“ чини да они престају бити мали.

2. **Локални хероји.** Теме се налазе дословно свуда око нас: на таблама са називима улица, школа, домова културе или фабри-

ка, а понекад само у сећању савременика. Углавном није потребно много напора да би се постојећем знању додала нова, често и неочекивана виђења, а понекад су то из корена другачија тумачења нечије улоге у историји.

3. Информисање и забава. Тема блиска омладини, али препуна изненађења, јер технолошко и идеолошко убрзање које је историјски ток добио у двадесетом веку бомбардују савременика новим могућностима перцепције и тумачења. Јаз међу генерацијама, који је одувек постојао, сада бива нарочито наглашен, делећи друштво на подгрупе чију свест пресудно моделују ове две снажно повезане сфере.

4. Породична историја. У једном патријалхалном друштву, које се налази у процесу преласка из руралне у грађанску заједницу, изузетно је битно пратити процесе који се дешавају на микроплану. Увидом у збивања унутар породице могу се боље разумети и социјалне, културне, идејне и вредносне промене које се одвијају у њеном окружењу.

Од ове четири тематске области у овој свесци су заступљене три, док ће се теме из области *Забава и информисање* појавити у наредним.

У Београду
6. маја 2002. године

Руководилац семинара
за друштвену историју ИСП
мр Горан Милорадовић

ЛОКАЛНИ ХЕРОЈИ

Оливера Марковић

Доктор Сима Ровински

У овом раду је описан живот и страдање доктора Симе Ровинског, руског Јевреина, емигранта, који се под притиском Немаца, 1942. године убио. Основу за рад чине разговор са јединим преживелим сином доктора Симе, Мирославом Ровинским, документа која су пронађена у породичној архиви, као и литература, углавном локалних писаца, која говори о овом времену и случају доктора Симе Ровинског.

Увод

Октобарска револуција у Русији, коју је предводила и извела Бољшевичка партија на челу са Лењином, 25. октобра 1917. године, победила је најпре у Петрограду а затим и на целој територији Русије. Та револуција се посебно драматично одразила на промену положаја човека, појединца у друштву, а и на статус целих друштвених група (ВЕ 1973: 350). Дакле, рат, разлика у социјалној структури и чињеница да су се као последица друштвеног развоја у Русији, чешће селили виши друштвени слојеви (Јовановић 1999: 297), разлози су иселавања руских избеглица. Значајно место у свету руског раселавања, имала је тек формирана Краљевина Југославија (ibid. 298). Био је то први сусрет власти Краљевине Југославије са масовним организованим групама руских избеглица (Јовановић 1996: 98). У Југославију је дошао висок проценат људи који су имали високо и средње образовање – 75.73% (ibid. 283). Они су са собом донели дух руске културе, утицали су на научни, културни и уметнички живот Југославије између два светска рата. За Југославију у којој је образованост становништва била недовољна, долазак избеглица је био значајан допринос јер су махом били квалификовани и образовани, али су били и проблем са којим је нова држава требало да се суочи по питању њиховог смештаја и укључивања у постојеће друштво (ibid. 99).

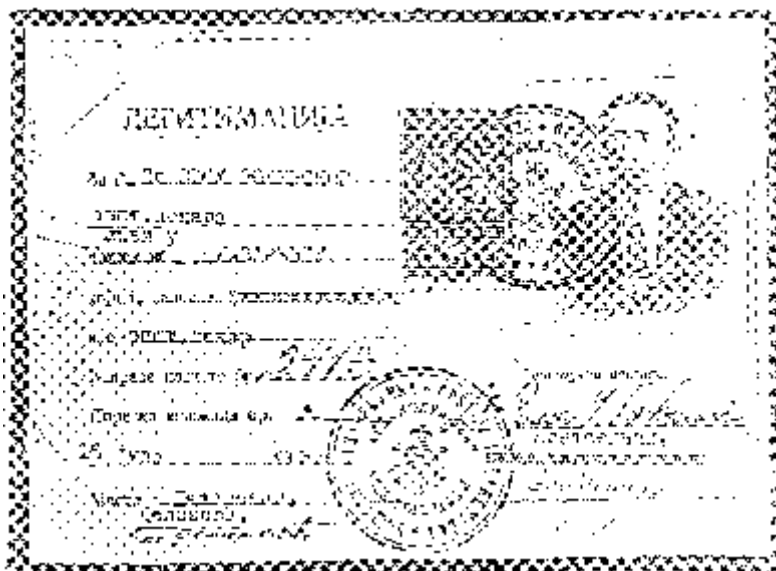
Оливера Марковић (1983), Лазаревац, Авалска 8, ученица 3. разреда Гимназије у Лазаревцу

Живот доктора Ровинског пре доласка у Краљевину Југославију

Доктор Сима (Самуел, Шмуљ – по хебрејском) Ровински рођен 21. априла 1889. године у месту Чигирину у Кијеву у Украјини. Родитељи су му били трговци, Јозеф и Фања. Имао је два брата и много сестара, а породица је била Мојсијевске (Јеврејске) вере. По завршетку основне и више школе у Русији, шмуљ је 1910. године отишао у Европу, на студије медицине на медицинском факултету Halle Wittenberg у Немачкој. Завршио је студије 1914. године, када се као војни обвезник вратио у Русију. Године 1915. дипломирао је на Императорском универзитету у Харкову. По окончању студија, шмуљ је отишао у Немачку, а 1920. године у Краљевину Југославију.

Ровински у новој отаџбини

Београд је био централни пункт одакле су избеглице размештене. Долазак избеглица је у почетку био схватан, тумачен и доживљаван као привремена помоћ “унесређеној браћи” (Јовановић 1999: 221). Емигранти чији материјални положај није омогућавао да сами брину о свом животу, били су приморани да прихвате помоћ и смештај који им је организовао Руско-српски одбор. Део послова око њиховог збрињавања преузимале су на себе локалне власти. Поред овог издржаваног становништва, постојала је и група активних лица по питању запослења (ibid. 222-3, 248). Ровински је припадао овој другој групи.

Слика 1.
Легитимација
доктора Симе
Ровинског

У име Његовог Величанства Петра I, наследник престола Александар поставио је Ровинског за контрактуалног војног лекара III класе. Као војни лекар Шмуљ је радио у војној болници у Битољу до 1921. године, после чега је вршио дужност трупног лекара гарнизона Пишкопејског, такође у битолској војној области. Напустивши тај крај, Шмуљ се доселио у Лазаревац. Његов даљи живот и жртва учинили су да Ровински после смрти постане један од локалних хероја тог града.

Ровински је у Лазаревцу наставио да ради као лекар. У записнику општинског суда пише: "Прима се у државну службу доктор Самуел Ровински да у овој 1922. години ради бесплатно до краја те године, јер то радно место није предвиђено буџетом за ову годину. Одобрава се доктору приватна пракса с тим да сиромашне грађане прегледа и лечи бесплатно, а да од богатијих наплаћује". Тако је из хуманих разлога, Ровински 1921. годину одрадио без пребијене крајцаре (Стефановић 1991: 121). Од 1922. године Ровински је радио у здравственој задрузи све до своје смрти 16. новембра 1942. године.

Међутим, Ровински је имао једну додатну околност која му је кроз живот стално сметала—био је Јевреин. Он је у Лазаревцу упознао своју будућу супругу, Зору Милановић која је по окончању Првог светског рата завршила болничарски курс код америчке мисије и као болничарка радила у Лазаревачкој задрузи здравства. Проблеми су настали када су Зора и Самуел одлучили да се венчају. Зора је потицала из угледне патријархалне породице, која јој је бранила да се венча са странцем и то Јевреином. Да би успео да венча Зору, Самуел је прихватио хришћанску веру. Покрштавање је извршено у печанској цркви Свете Параскве, а покрстио га је свештеник чедомир Поповић, који ће му касније постати венчани кум.

Самуел је добио име Сима, а од породице своје жене је преузео славу Светог Јована. Са Зором се венчао 1924. године у истој цркви, код истог свештеника. Убрзо ће Сима отворити приватну ординацију и купити имање од Карађорђевог улице до реке Лукавице. Године 1925. родио се његов први син, Миодраг, а 1930. Мирослав. Сима је постао велики верник. Редовно је ишао у цркву, поштовао празнике, али српски језик никада није научио да говори правилно.

Живот је текао мирно све до 1941. године када су у Лазаревац стигли Немци и група од 50 Јевреја избеглица (Ћирић 1997: 9). Млађи Симин син, Мирослав, прича да је у то време у Лазаревцу боравио извесни доктор Јовић, намештен за среског лекара. Иако локална литература која говори о здравству у Лазаревцу не спомиње тог човека његови савременици су га добро памтили. Творац чувене Павловићеве масти, доктор Павловић, сећао се Јовића као напредног студента и изразитог левичара. Павловић је Мирославу причао да је Јовић по завршетку сту-

Бањицу. Поштовање и љубав према доктору Ровинском, кога су друкчије називали “сиротињска мајка”, грђани срезова колубарског, тамнавског, посавског и качерског, показали су тако што су, одмах по његовом хапшењу, потписали петицију за његово ослобођење. Петицију је потписало више стотина виђенијих људи који су гарантовали његову грађанску исправност, лојалност Краљевини Југославији, узорност у вршењу лекарских услуга и приврженост православној цркви. Ту петицију су упутили 20. јуна 1942. године министру унутрашњих послова у Београду са молбом да се преко председника владе заложу за пуштање на слободу доктора Ровинског¹. Крајем лета исте године, Ровински је био пуштен из Бањичког логора. Али у јесен те исте године поново бива ухапшен. Том приликом није одведен директно у логор, већ је био предат среском начелнику који је требало да га спроведе до логора. Срески начелник је услишио молбу Ровинског да га из затвора пусти кући на краће време, да би, имајући већ искуства у логору, узео неопходне ствари, па да се поново врати ради транспортовања у логор. Користећи указану прилику по доласку кући, Ровински је одлучио да пређе у илегалу. Од свог друга, абаджије Милутина, узео је три сељачка одела, обукао децу и себе у њих, а Зори рекао да се жив не враћа у логор. Синове је изљубио, тада су се растали и више се нису видели.

После нестанка доктора Симе, окупатор је покренуо хајку преко својих органа углавном српске жандармерије, да се доктор Ровински ухвати. Расписивани су и лепљени огласи по вароши и околини, а у свим местима, добошари су објављивали претњу да ће онај ко скрива Ровинског бити стрељан, а кућа му запаљена. Упркос овим претњама, Сима је успевао да пронађе уточиште по околним селима². И сами жандарми су пред долазак рације јављали домаћинима, да уколико крију Ровинског, пребаце тог човека на друго место. Видевши да на овај начин не могу да га ухвате, Немци су са списка људи који су потписали петицију одвели стотину људи под изјавом да ће они бити стрељани ако се доктор Сима не појави.

Смрт сиротињске мајке

Дознавши за ово, а познајући свирепост окупатора, свестан своје одговорности за животе тих људи, Сима је одлучио да изврши самоубиство. Године 1942. између 16. и 17. новембра, Сима је извршио самоубиство (вешањем) у својој кући. Зори и деци је оставо опроштајно писмо у којем говори да не може живети знајући да ће због тога стотину људи бити убијено, те да ће тако притисак на Зору и децу опати и моћи ће да живе нормално. У том писму доктор их опомиње да треба да остану добри верници и Срби. Доктор је сахрањен у тајности, уз помоћ нек-

¹ Уз ову петицију су приложена и документа о његовом покрштавању у православну веру, дотадашњој служби и признањима у вези са тим, лажни документ, потписан од стране руских емиграната који су познавали Ровинског. Тим лажним документом су потврдили да Ровински није чист Јеврејин, већ да му је мајка била Русиња. (Документи из породичне архиве)

² Мирослав Ровински никад није сазнао код кога је Сима прво побегло и код кога се даље скривао.

олицине пријатеља, без поворке за сандуком, на лазаревачком гробљу где и да нас почива. Једине две жене које су ишле за сандуком, склепаном од обичних дасака, биле су жене тадашњег председника општине и Зорина мајка (Ћирић 2000: 94-96). После његове сахране таоци су били ослобођени, а притисак на породицу се смањио.

Шест месеци касније

По причи Душана Васића, тадашњег партизана, једне ноћи су партизани закуцали на врата доктора Јовића и на његово питање: "Ко је?", одазвали су се са: "Доктор Сима Ровински". Тада су доктора Јовића одвели у Латковиће где су му судили³ и где су га стрелили.

³ Не зна се да ли је доктору Јовићу суђено само због доктора Симе или и због нечег другог.

Од Ровинских је данас жив само Мирослав, Симин млађи син, лекар у пензији. Он је читајући аутобиографско дело Јерка Добрића "Живи лешеве у кући смрти на Бањици", нашао један део за који предпоставља да се односи на његовог оца: "28. VI 1942. – Недеља. Док смо били у шетњи, дошло је наређење да шетамо држећи руке на леђима. Један љечник из Лазаревца, као полу Јеврејин, из десетице је одвојен и пребачен у нашу собу. Овај се нада..." (Добрић 1945: 150).

Закључак

Приморани на честе селидбе, а са високим интелектуалним способностима, велики број Јевреја је завршио факултете медицине, рачунајући да је то посао са којим би могли да се снађу свуда у свету⁴. У то време Србија није имала много школованих лекара (Недок 2000: 91-103) па је долазак руских Јевреја допринео развоју мецине код нас. Њихова марљивост, васпитаност и образованост су допринели њиховом зближавању са средином у којој су живели. Тако је и доктор Сима био прихваћен и вољен у граду у ком је лечио људе. Под притиском окупатора Сима је извршио свој морални чин самоубиством.

⁴ Интервју са доктором Мирославом, Симиним млађим сином

У Лазаревцу се данас само једна стамбена зграда назива "Зграда Ровински" (подигнута на месту некадашње куће породице Ровински). Имада је право име парку поред ове куће Милорад Лабудовић Лабуд, Лазаревчани понекад и овај парк називају Ровински.

Овај рад приказује друштвени положај и статус Јевреја у Србији, њихову блискост са домаћим становништвом, као и чињеницу да је једина кривица због које су Јевреји страдали у огромном броју, у ствари порекло и верска опредељеност.

Извори

Рад о доктору Сими Ровински рађен је на основу разговора са његовим јединим преживелим сином Мирославом Ровинским. Тачни подаци су хронолошким радом навођени на основу документације, до које је било тешко доћи, зато што већим делом припада породичној архиви Ровинских. Остали подаци и чињенице су навођени на основу малобројне литературе локалних писаца (углавном аутобиографског карактера), која говори о овом времену и догађају. Имали смо увид и у документа:

- извод из књиге рођених
- извод из књиге венчаних
- легитимација
- сведочанство о примању у поданост СХС
- одобрење Александра, наследника престола, да Ровински ради као контрактуални војни лекар
- уверење за рад у битолској војној болници
- потврда о раду Ровинског у првом приватном руднику у Великим Црљенима
- лажни документ о пореклу Ровинског, који је био послат с петицијом за његово ослобађање
- писмо које је оставио породици пред смрт
- породично стабло Ровинских
- списак података доктора Симе, задружног лекара у Лазаревацу
- фотографије (из породичне архиве Ровински)

Литература

ВЕ. 1973. Октобарска социјалистичка револуција 1917. *Војна Енциклопедија*, књига 6.

Јовановић М. 1996. *Досељавање руских избеглица у Краљевину СХС 1919-24*. Београд: Стубови културе

Јовановић М. 1999. *Прогнана елита. Годишњак за друштвену историју*, II-3

Стефановић А. 1991. *Београдска Колубара*. Лазаревац

Ђирић Р. 1997. *Новела за Ота*. Лазаревац

Ђирић Р. 2000. *Танго сећања*. Лазаревац

Добрић Ј. 1945. *Живи лешеве у кући смрти на Бањици*. Београд

Недок А.С. 2000. *Лекари Јевреји у српском здравству XIX и раног XX века. Годишњак за друштвену историју*, VII-1

Прилог

Писмо Ровинског које је оставио породици пред смрт

Драга Зоро и децо,

надам се да је ово писмо последњи мој опроштај са вама, да стигне вам у руке. Пишем последњи опроштај пошто кад добијете ово писмо већ одавно мене неће бити међу живима. Решио сам се на овај корак под два разлога: 1) не могу жив да се вратим у логор јер знам да после неколико дана страшних мука и торура бићу стрељан. Није да сам неки страшни злочинац, већ само што сам имао несрећу да се родим као Јеврејин, и кад већ морам да умрем боље је то урадити без предходних мука и на лакши начин. 2) Хоћу овим и вас моји драги да ослободим даљих прогоњења и мука и неизвесности јер пошто ме већ немају — — због чега вас више да прогањају? Драга децо опростите што драговољно остављам вас као сироче у вашим младим годинама кад нисте још завршили школовање и кад вам је потребно још много родитељске помоћи и спреме, да као зрели људи сами себи осигурате живот. Но судбина тако хтела, а није да сам кукавица и да сам се уплашио да се бојим за ваш будућност. На жалост и не остављам вам ништа јер све што сам стекао упорним, заморним, али поштеним радом за ове 20 година, све ми је сада пропало. Ви сте остали на улици, без ништа и ничега, јер све вам је одузето, али нису могли вама да одузму помоћ вишњег Бога у кога ја сам увек веровао. Не могу да вам одузму, ја у то верујем, и помоћ добрих људи и мојих пријатеља који ће вам да помогну да завршите ваше школовање и да постанете добри, ваљани и поштени грађани и Срби, и да не окаљате име свога оца који увек само то гледа да свима без разлике помогне и да никада никоме не учини зло. Будите увек доброг срца и најглавније чувајте као зеницу своју добру и безгранично вољену мајку јер она то код вас највише заслужује.

Драга Зорице хвала теби на двадесетогодишњој срећи коју си ми поклонила, твој доктор у овим последњим тренуцима ја захваљујем Богу што ми дао да сам имао доброг и вољеног друга, јединог Бога који живи, што морам да оставим, и молим Бога да тебе сачува још дуго живу, ради наших јединих сирочића, збогом.

Ровински Сима

Мирјана Филиповић

Марко Бабић, ваљевски хотелијер

У чланку се говори о Марку Бабићу, једном од виђенијих људи предра-тног Ваљева чије су заслуге, као и заслуге његове породице, заборављене након Другог светског рата. Године 1945. му је суђено као народном непријатељу, а 1946. године постаје жртва конфискације имовине.

О Марку Бабићу је писано у више наврата. Бора Вујић, публициста из Ваљева, у свом чланку "Гранд-хотел" који је објављен у Великом народном календару "Колубара" за 1992. годину (Вујић 1992: 176) помиње Марка Бабића као једног од власника хотела "Гранд". Бора Вујић је и лично познавао Марка Бабића, тако да је део његовог сећања коришћен у овом чланку. Бабић се помиње и у чланку Снежане Радић "Живи људи на платну" (Радић 2001: 103), у коме се говори о биоскопима у ваљевском крају у периоду 1944-1946. Чланови породице Бабић помињу се и у Биографском лексикону ваљевског краја (БЛВК 1997). Сви ови текстови углавном се баве животом Марка Бабића до Другог светског рата, а о њему се говори као угледном хотелијеру и угоститељу. Међутим, о периоду непосредно после рата, када му је суђено, и одлуци суда, готово да нема речи.

Марко Бабић је рођен 25. априла 1889. год. односно 7. маја по новом календару, у Ваљеву, у врло угледној породици. Отац је био Јанко, трговац и председник ваљевске општине и један од првих чланова Радикалне странке у Ваљеву, а мајка се звала Јелена-Јелка. Имао је једног брата, Јована и три сестре: Лепосаву, Марију и Драгињу. Његов брат, Јован Бабић био је професор Ваљевске и београдске гимназије, директор школе, добар познавалац југословенске и светске литературе, писац и публициста; познате су његове песме, приче, цртице, књижевне расправе као и преводи песама Хајнеа и Пушкина. Као истакнути просветни стручњак августа 1935. године присуствује конгресу за трговинско-занатску наставу који је одржан у Прагу. За залагање у борбама из Првог светског рата добија два ордена – ордени Светог Саве III и IV реда. Умро је 17. априла 1958. године у Београду (БЛВК 1997: 55-6).

*Мирјана Филиповић
(1983), Ваљevo,
Карађорђева 88/1,
ученица 4. разреда
Ваљевске гимназије*

Драгиња Бабић, сестра Марка и Јована Бабића, била је "прва Српкиња која је завршила студије медицине на Берлинском универзитету" (БЛВК 1997: 53) и то са највишом оценом (*egregia*). По завршетку студија долази у Ваљево и бива постављена на место управника резервне болнице у Ваљевоу, где је и једини лекар (1912-1913). Својим радом Драга Бабић се истакла и у Ваљевској болници 1914-1915, лечећи рањене и оболеле од пегавог тифуса, од зоре до касно у ноћ. Овој болести се ни сама није могла одупрети и умрла је 24. јануара 1915. године, оставши у сећању као једна од најзначајнијих жена лекара (заједно са Драгом Јочић) из Првог светског рата.

Марија Бабић-Тодић је била познати фармацеут у Ваљевоу.

Марко Бабић, други син у породици Бабића, углавном се бавио кафецијским послом, али је највише волео да се сматра хотелијером (Бора Вујић, интервју). Тридесетих година водио је Гранд-хотел, најелитнији угоститељски објект у граду, који твкву репутацију стекао захваљујући Марковој организационој способности. Стално је за време док је Марко држао Гранд, свирала првокласна музика, а повремено су у ресторану одржаване биоскопске и позоришне представе. Марко је међу првима увео свечане ручкове у ресторану за боље стојеће трговачке, занатлијске, угоститељске породице и породице интелектуалаца. Понуда Марковог хотела ширила се и на одржавање скупштина удружења и слава појединих групација: угоститеља, занатлија, правника, удружења студената и другух. Гранд је у то време имао и абонирце, приличан број средње имућних људи, а стално је радила и кухиња. Захваљујући својим многобројним путовањима по свету, али и искуствима самих гостију из области угоститељске делатности увео је и многе новине, које су мање или више биле познате. На његову иницијативу уведена је и ауто-такси станица где су грађани долазили и одатле користили ова возила за свије потребе. Пред Грандом су чекали и носачи, што су грађани знали и долазили су да их ангажују. Марко је и купио два аутомобила са по осам седишта (за међуградску вожњу) и вршена је стална линија Ваљево-Београд, Ваљево-Зворник. Ова два аутомобила користили су и други Ваљевци (не само Марко) и то је представљало значајну трговинску везу између Ваљева и Ковиљаче, али је имало и великог значаја за унапређење туризма на Дивчибарама – успостављена је линија Дивчибаре-Ковиљача (исто).

После "Гранда" Марко је отворио Градски подрум у улици Војводе Мишића број 27. Ту су били неки дућани, а Марко је све спојио у један локал и ту у подруму отворио угледан локал, који је назвао Градски подрум. За њега је везана и једна занимљивост која је представљала праву сензацију за тадашње Ваљевце. На видном месту, испред хотела, сбио је постављен кавез са папагајем званом Зора, која је умела да говори. "Кад ја дођем код ње кажем 'Здраво, Зоро' а она мени 'Здраво, Боро' (Бора Вујић, интервју).

19. маја 1935. Марко Бабић је отворио и трећи објекат, угоститељски. Звао се "Секулић" а касније је преименован у "Бранковина". И у "Бранковину" је Марко увео новине. Најпре је уведена вода са енглеским клозетима, набављен добар радио апарат, тако да су гости у посебној сали могли да слушају вести, да прате музичке програме и друго што је радио Београд давао. Имао је на спрату и библиотеку са одређеним књигама, првенствено за госте који одседају у хотелу. У великој сали, кад нема игранки, приредаба, забава или концерата радио је биоскоп.

Непосредно пред почетак Другог светског рата Марко Бабић је дошао на место председника ваљевске општине, односно градског поглаварства, и у том својству је дочекао и поздравио претходницу немачких снага које су окупирале Ваљево (БЛВК 1997: 57).

Без обзира што је Марко Бабић у моменту уласка Немаца био председник општине, у све просторије хотела Бранковина уселили су се Немци и ту остали до краја окупације осим неколико месеци пред ослобођење, када су се у просторије уселили чланови Српског добровољачког одреда. Такође је једно време на спрату радила и немачка полицијска организација — треће одељење службе сигурности.

На месту председника општине остао је до почетка 1942. године када је смењен не зна се чијом одлуком и из каквих разлога. Избора, тада, за време окупације није било и после њега је за председника општине постављен ваљевски трговац Божа Луковић, који је на тој функцији био до ослобођења Ваљева, 15. септембра 1944. године. Тада (после смењивања са функције председника) утицај Марка Бабића на живот Ваљева престаје.

У пролеће 1945. г. бива ухапшен, а суђено му је 4. јуна 1945. године и то од стране Војног суда. Оптужба Војног суда гласи (ИАВ 1945-1947):

опт. Марко Бабић, хотелијер из Ваљева, стар 59 година, ожењен без деце, доброг имовног стања крив је и то

1) што је за време окупације као председник општине Ваљево, закидао од народа артикле за животне потребе као брашно, шећер, зејтин и др. и исто између осталог давао престојнику полиције Лазаревићу, окр. начелнику Лукићу, немачком гестапоу, фелдкоманданту и својим пријатељима, дакле што је закидао од народа животне намирнице и давао их непријатељу чл. 13 став 1 Уредбе о Војним судовима

2) што је неустановљеног дана месеца јула 1941. г. у својству председника општине приликом одређивања за стрељање 18 лица предложио Немцима да се међу њима стрељају 4 јеврејина браћа [варцман, који су пре рата код њега радили, као емигранти, па су исти стрељани, дакле што је подстрекивао непријатеље (окупатора) у масовном убијању становништва чл. 13 став 1 Уредба о Војним судовима

3) као претседник општине интимни пријатељ шефа гестапоа Сајдла ишао са истим на састанке; са четничким командантом Комарчевићем у селу Мургашу кратко време после тога са четничким командантом у Мионици Нешкол Недићем и у селу Бујачићу са четничким командантом Николом Калабићем, и што је приређивао за шефа гестапоа и његове помагаче као и фелдкоманданта у свом стану и одлазио на вечере које су други приређивали, па је у неколико махова викао наздрављајући чашу шефу немачког гестапоа Сајдлу, ради чега је дошло до заједничке акције у ваљевском крају између: четника, добровољаца и Немаца у борбама противу НОВ, а дакле што је био стварно у служби непријатеља и допринео вршењу мобилизације за непријатељску војску чл. 13 став последњи и чл. 14 став 1 Уредба о Војним судовима

4) што је пред ослобођење Ваљева 1944. г. био у сталној телефонској вези са четничком централом на 4 км. од Ваљева у правцу Ужица; па је једном приликом од Немаца издејствовао већу количину муниције и оружје међу којима се налазило и већи број бацача за борбу против НОВ, и што је 1941. г. издао проглас грађанству Ваљева позивајући га на борбу против партизана, дакле што је учинио кривично дело чл. 14 став 2 и последње Уредбе о Војним судовима.

Војни суд је на основу свих поменутих елемената кривичних дела, прогласио кривим:

Бабић Марка на казну смрти стрељањем уз трајан губитак грађанске части и конфискацију 100% целокупне покретне и непокретне имовине с тим што да се породици остави минимум за издржавање, да им се у време казне има урачунаати истражни затвор.

ОБРАЗЛОЖЕЊЕ

Као непотребно испуштено (ИАВ 1947).

Марко Бабић се потом жалио Врховном војном суду у Београду који је пресудом од 13. јуна 1945. године потврдио пресуду ваљевског Војног суда.

Такође треба поменути оптужбе које нису изнесене у званичној оптужници и спадају у моралне оптужбе (увреде).

Војни тужилац Михаило Ђорђевић терети Марка Бабића за “модернизацију” (увођење воде, хигијенско сређивање) некадашње јавне куће Живорада Ракића, који је умро пред почетак Другог светског рата, а наставила посао његова жена (стрељана ’44). Пуковник је тада рекао: “Господине Бабићу, ви сте куплер-мајстор” (Бора Вујић, интервју)

Одлука Војног суда о конфискацији целокупне имовине Марка Бабића донесена је 1946. године. Записник о конфискованој покретној имовини чува се Историјском архиву Ваљева (ИАВ 1945-1947). Из овог документа се види са колико преданости се пришло одузимању – све, па и најмање ситнице су пописане и наведена њихова вредност. У образложењу звани-

Слика 1 (наспрамна страна).

Факсимил одлуке о конфискацији имовине Марка Бабића

чног документа о конфискацији се наводи да један орман са 6 фиока који по излучном захтеву Ангелине Бабић (жене Марка Бабића) правомоћном пресудом од 1. септембра 1945. године изузет од конфискације а као лична својина Ангелинина (исто). Такође се наводи да у оквиру 6. члана Закона о конфискацији (закон о остављању минимума за издржавање породице) суд је нашао да "примена овог закон. прописа нема места стога што Ангелина има своју сопствену имовину од које се може издржавати". 26. јануара 1946. године извршена је и конфискација биоскопа "Бранковина", а у приложеном пописном листу се наводи да је радња (биоскоп) постала народна имовина тј. прешла у својину државе ФНРЈ. У напомени пописног листа се наводи да "пописати биоскоп није радио од дана Немачке окупације па све до 1. јануара 1946. године, па је кино-апаратура била од доба окупације до 5. децембра 1946. године сакривена у кући Марка Бабића. Тако исто напомиње, да других ствари, уређаја и осталих прибора, сем саме кино-апаратуре није пронађено код осуђеног" (исто).

Иако је званична оптужба Марка Бабића осудила на казну стрељање, ова одлука је промењена и осуђен је на 20 година строгог затвора са принудним радом и на 5 година губитка грађанске части. Умро је на издржавању казне у КПД Сремска Митровица 5. октобар 1949. године (Бора Вујић, интервју).

Захвалност. Велику захвалност дугујем Бори Вујићу, публицисти из Ваљева на пруженим информацијама. Такође се захваљујем Снежани Радић из Историјског архива у Ваљеву која ми је пружила документацију о судском процесу против Марка Бабића и записник о конфискацији његове имовине.

Литература

БЛВК. 1997. *Библиографски лексикон ваљевског краја* (ур. З. Ранковић и З. Јоксимовић). Ваљево: ИП Колубара, књига 1

Вујић Б. 1992. Гранд хотел. У *Колубара, велики народни календар за преступну 1992. годину*, (ур. З. Ранковић и З. Јоксимовић). Ваљево: Радио Ваљево

ИАВ. 1947. Историјски архив Ваљева. Фонд ОНО Ваљево, Одсек народне имовине 1945-1947, К4

Радић С. 2001. Живи људи на платну. У *Колубара, велики народни календра за просту 2001. годину*, (ур. З. Ранковић и З. Јоксимовић). Ваљево: ИП Колубара

Прилог

Разговор са Бором Вујићем о Марку Бабићу

Бора Вујић, публициста из Ваљева, рођен 1924. године у Обреновцу. Био је дугогодишњи сарадник Радио Ваљева, локалног часописа “Напред” и Историјског гласника.

Шта знате о Марку Бабићу?

Марко Бабић је рођен 25. априла 1889. године по старом односно 7. маја по новом календару, у Ваљеву од оца Јанка и мајке Јелене - Јелке. Они су поред њега имали још три кћерке Лепосаву, Марију и Драгињу и сина Јована. Марко Бабић је био ожењен Ангелином, која је рођена у Качњаку 20. маја 1891. године, вероватно по новом календару. Ангелина је по мишљењу неких старих Ваљеваца била Немица по народности. У браку са Марком није имала деце.

Марко Бабић се углавном бавио кафецијским послом, ал’ је највише волео да се сматра хотелијером. Тридесерих је водио Гранд хотел, у центру Ваљева, најотменији ваљевски угоститељски објект и може се слободно рећи да га је водио одлично. На први поглед онако дебео, кажу после касапина Митра Прљевића, најдебљи човек у Ваљеву, држао је строго бројну екипу Гранда: келнере, спољног момка, куварице, собарице, од којих је најчувенија била Злата која је на располагању имала собу број 2 на спрату хотела, и остало особље. Стално је за време док је Марко држао хотел свирала првокласна музика, а повремено су у ресторану одржаване биоскопске и позоришне представе. Марко је међу првима увео свечане ручкове у ресторану, наравно, за боље стојеће трговачке, занатљиске, угоститељске породице и породице имућних интелектуалаца. Понуда Марковог Гранда ширила се на одржавање скупштина удружења и слава појединих групација: угоститеља, занатлија, правника, удружења студената, и других. Све је то ишло као по лоју, што се приписује Марковој организационој способности и путовању његовом по свету, где је све то могао да види, можда боље и лепше. Дозволио је, можда и иницирао, да се пред Грандом формира ауто такси станица и по неки фијакер, где су грађани долазили и одатле користили ова возила за своје потребе. Пред Грандом су чекали и носачи што су грађани то знали и долазили да их ангажују. Марко је купио и два аутомобила са по осам седишта (за међуградску возњу) и организовао је сталну линију Ваљево-Београд, Ваљево-Зворник. Његова кола су могли да користе и други, па је тако успостављена трговинска веза са Ковиљачом. Гранд је за време док је Марко Бабић водио кафану, имао сталне абонирце, приличан број средње имућних људи, а стално

је радила и кухиња почев од ране зоре до после поноћи. Марко није бранио да кафански гост наручи нешто са роштиља од Коке Арсенијевића, чија се ћевабџијска радња налазила преко пута Гранда.

После Гранда Марко Бабић је отворио Градски подрум у Војводе Живојина Мишића 27. Ту су били неки дућанчићи, а Марко је то све спојио у један локал и у подруму отворио један врло угледан локал, који је назвао Градски подрум. И како је умео да у Гранду на видном месту постави кавез са папагајем званим Зора, која је умела да говори тако да је с десне стране од улаза у градски подрум поставио једну лепу слику, рад чехословачког сликара Рете. Звала се "Излазак сунца". Кажу да је Рета био и неки мађионичар, да је у Гранду давао приредбе, да је добро прошао и да је због доброг пријема газди поклонио своју слику.

Деветнаестог маја 1935. год. Марко Бабић је отворио и трећи објекат, наравно, угоститељски. Почео је да ради у хотелу Секулић, али му је променио назив у "Бранковина", јер је стари назив означавао породицу која га је дуго водила. И у "Бранковину" је Бабић увео новине. Најпре је уведена вода са енглеским клозетима, набављен добар радио апарат, тако да су гости у посебној сали могли да слушају вести, да прате музичке програме и друго што је Радио Београд давао. Имао је на спрату библиотецицу са одређеним књигама, првенствено за свет који одседа у хотелу. У великој сали, кад нема игранки, приредаба, забава или концерата, радио је биоскоп.

Бабић је дошао за председника ваљевске општине, односно градског поглаварства, пред сам Други светски рат, може се рећи, у најгоре време по земљу и по Ваљево, задржао се на тој функцији до почетка 1942. године када је смењен, не зна се чијом одлуком и из каквих разлога. Избора, тада, за време окупације, није било и после њега је за председника постављен ваљевски трговац Божа Луковић, који је на тој функцији био до ослобођења Ваљева, 15. септембра 1944. године.

Без обзира што је Бабић у моменту уласка Немаца у Ваљево био председник општине, у све просторије хотела "Бранковине" уселили су се Немци и они су ту остали све до краја окупације, осим неколико месеци пред ослобођење, када су просторије хотела уступили српском добровољачком корпусу. Хотел је у борбама за ослобођење Ваљева био веома оштећен. Једно време у просторијама на спрату радила је немачка полицијска организација – треће одељење службе сигурности. У пролеће 1945. године Марко Бабић је ухапшен и оптужен Војном суду у Ваљеву за кривце учињене за време окупације као председник општине. Стављено му је на терет што је 14. априла 1941. године сачекао Немце и, по оптужници, обећао сарадњу. Даље је терећен за поступке који значе издају земље: рад

општине за време окупације, организовање принудног рада на аеродрому с десне стране пута Ваљево-Београд, скупљање контрибуција (казни) које су немачке власти тражиле од ваљевске општине и друга дела. Војни суд у Ваљеву осудио је Марка Бабића на 20 година строгог затвора са принудним радом и на 5 година губитка грађанских и других права по издржаваној казни пресудом број 684/45 од 4. јуна 1945. године. На жалбу осуђеног Врховни војни суд у Београду пресудом број 1481 од 13. јуна 1945. године потврдио је пресуду ваљевског Војног суда. Марко Бабић је умро на издржавању казне у КПД у Сремској Митривици 5. октобра 1949. године (извештај КПД Сремска Митровица пов. број 9017/49 од 5. октобра 1949. године).

У Ваљеву је створен мит да је Марко Бабић спасао ваљевске Цигане да их Немци не побију. Марко није био тај човек који би могао да одлучује о животу појединаца или група. Нису нађена никаква документа о намери окупатора да побије ваљевске Цигане. Они су у лето 1941. године добили жуте траке са натписом "Циганин", али обавеза ношења трака је трајала веома кратко.

Марку се пребацује да је Немцима предао своју музику из кафане "Бранковина", седмочлану јеврејску групу која је стрељана у Ваљеву. И то нема никаквог основа. Немци су похапсили све Јевреје који су им били доступни, јер су неки побегли из Ваљева, неки отишли у партизане, неки у четнике, а за неке се није знало да су Јевреји па су остали живи. Већину ухапшених, као и Маркову музику, Немци су стрељали у Ваљеву, а неке су отерали у разне логоре, где су сви побијени или су умрли у логорима. Бабић није могао ни да тражи стрељање музичара, нит је имао власт да их спасе.

Марко Бабић је кратко време био председник општине. За то време нису рађени никакви нови радови који би се приписали предузетништву председника општине. Таква су и времена била: пред сам рат и једно време за време окупације. Пре би се могло рећи да је Бабић био одличан угоститељ или, како је волео да за њега кажу, хотелијер. То је умео најбоље да ради и боље би било да други посао није ни радио.

Шта знате о суђењу и оптужбама на рачун Марка Бабића?

Војни тужилац, пуковник Михаило Ђорђевић га у оптужници терети за модернизацију – увео воду, хигијенски средио некадашње јавне куће Живорада Ракића који је умро пред рат, а радњу наставила да води његова супруга која је стрељана 1944. године. Пуковник је тада рекао: "Господине Бабићу, ви сте куплер-мајстор". Па где то има!?"

Разговарала: Мирјана Филиповић

МАЛИ ЧОВЕК И ВЕЛИКА ИСТОРИЈА

Владана Станковић

Дом за децу револуционара

Ово је прича о Владимиру Бабовићу, сину народног хероја Спасеније Цане Бабовић, који је своје детињство провео у Русији, у Дому деце револуционара целог света. У чланку је приказан и начин живота у дому.

Владимир Бабовић је рођен 1930. године од оца Ибрахима и мајке Спасеније, који не само да су били чланови КПЈ већ су били и њени истакнути функционери. Због илегалних акција партије у којима је учествовао Ибрахим Бабовић, био је затворен у Сремској Митровици у време када му се родио син. Касније је пребачен у Лепоглаву, где је као вођа једне од побуна затвореника и убијен (1934. године).

Спасенија Бабовић, вероватно због тога то јој је дете представљало терет при обављању разних задатака које јој је партија задавала, а и због тога што је својим начином живота излагала дете опасности одлучује да сина пошаље у Русију.

Пут у Русију

У то време, 1933. године, отћи у Русију није било лако. Цана Бабовић радила је као кућна помоћница код београдске госпође Јелене Косановић. Јелена Косановић је имала сина Дејана, приближно истих година као Владимир. Њих две су замениле децу, па је Јелена на Дејанов пасош извела Владимира из земље. Одвела га је код своје сестре у Праг где је провео шест месеци, а одатле је отишао у Русију, у тек отворени Дом деце револуционара целог света.

Опис дома

Овај дом отворен је 1933. године, налазио се 360 км североисточно од Москве. То је био дом интернационалног типа,

*Владана Станковић
(1985), Лазаревац,
Вељка Влаховића
28/20, ученица 2.
разреда Гимназије у
Лазаревцу*

у коме је боравио велики број деце важних људи из 29 држава. Поред овог, постојао је још један дом у Моњину, близу Москве, али је он био резервисан искључиво за шпанску децу.

Зграда дома била је једноспратна. У приземљу с једне стране налазила се управа, амбуланта и лекар, кухиња и трпезарија, која је могла да прими 150 људи, а са друге стране било је обданиште за децу испод шест година. На спрату су биле спаваоне (одвојено мушке и женске) у које се смештао велики број људи. Такође на спрату су биле сале за представе и пројекције филмова.

Око дома је било огромно двориште, у чијем су се продужетку налазиле радионице за обраду метала и дрвета, коњушнице, стаје и магацин.

Начин живота у дому

Када је дошао, Владимир Бабовић је кренуо у обданиште, а тек неколико година касније могао је да упозна праву организацију дома за коју данас тврди да се заснива на Макаренковој педагогији описаној у делу "Педагошка поема", о којој је касније писао Горки.

Дом је био затвореног типа, изолован, али привилегован. У дом се доста улагало, тако да су деца била обезбеђена у смислу да су увек имала довољно хране, одеће и обуће, као и дрва за огрев.

Сва деца старија од шест година ишла су у руску школу до које су сваког дана путовали пешке. Поред школских обавеза, дом је наметао још задатака. Сва деца морала су да заврше столарски и занат за обраду метала. Занат се изучавао месец дана, а по истеку тог времена свако је морао да зна да направи основне предмете (то је подразумевало да свако зна да одабере дрво у шуми, да га сам исече, да га осуши, да обради дрво и на крају да по шеми направи предмет). Поред ова два заната која су била обавезна, постојао је велики број факултативних заната, као и секција (за глуму, рецитовање, а нарочито за спорт). Владимир Бабовић је завршио електричарски занат, у трајању од три месеца. То је било када је имао 13 година. Он тврди да је са својих 13 година био формирана личност, самосталан човек потпуно способан за живот.

Сви ови занати и секције били су заступљени у току школске године, док је за време распуста режим био другачији. Време им је било потпуно испуњено.

У ратном периоду морали су дневно радити и по 8 сати, а некада и више. Добијали су задатке. На пример, пошто у ратним годинама град није могао сам да финансира дом, сам дом морао је да обезбеди део средстава. Тих година деца су дневно при-

меном научених ствари из столарског заната морала да посеку метар кубни шуме.

Један летњи месец, сва деца из дома ишла су на посед који је дом добио од државе. На том поседу садили су разно поврће, и сви су били задужени за неки део.

Када би биле мирне године и лети и зими се обавезно ишло на путовања која су редовно трајала месец дана. Често се ишло на Кавказ и Крим.

У току школске године и на распусту биле су приказиване разне представе и филмови. Од филмова били су заступљени они о животу Лењина, Алексе Дундића и др. У оквиру дома постојала је фискултурна сала у којој се свакодневно играо фудбал, одбојка или нека друга игра. Слободно време домаца било је потпуно испуњено и требало је уложити напор како би се одговорило на озбиљне захтеве. Владимир Бабовић на све ово каже: “Морао сам, али сам и волео све то да радим.”

Владимир Бабовић је стигао у Београд из Русије 3. 12. 1944. године. У Београд га је довео Милентије Поповић. Када је дошао у Југославију није знао језик. Иначе припадници одређене нације, имали су свог васпитача који је био задужен да негује обичаје, културу, али пре свега језик земље из које потичу. Југославија то није имала, већ су Југословени били под надзором Бугарке Благојеве. По доласку у Београд Владимир Бабовић губи сваки контакт са својим друговима из детињства и Русије. Тек 1947. године среће по први пут неколико другова у Софији.

Контакти са мајком

Цана Бабовић је била 1935. године у Москви са нашом делегацијом и том приликом провела је два дана са Владимиром у дому. Он се тога не сећа. Добио је једно писмо од мајке 1939. године, али је оно изгубљено.

Што се тиче односа и контакта са околином док су били у дому Владимир Бабовић каже да је њихов једини контакт са околином био када су ишли у школу. Деца из дома ишла су у руску школу, тако да је контакт био свакодневан, а деца из околине су била љубоморна на децу из дома бог привилегија које су имали.

Ко је све био у дому?

По речима Владимира Бабовића у овом дому било је много деце важних људи, различитих националности. Прецизније, било је деце из 29 држава. Највише деце било је из Немачке, Шпаније, Италије, Грчке, Бугарске, Кине, Русије, Југославије (и Хрвата и Срба).

Деца из шпаније су имала посебан дом који се налазио у месту Моњино, близу Москве, међутим овај дом је брзо

затворен, па су деца из овог дома пребачена у Дом деце револуционара целог света.

Како Владимир Бабовић каже, у дому су била два сина Мао Це Тунга, син Луиђи Лонга, секретара комунистичке партије; син Захаријадиса, генералног секретара комунистичке партије Грчке; кћерка Благоја Паровића, која и данас живи у Београду. У дому су још били синови двојице од седам секретара СКОЈ-а, Јанко, син Јосипа Дебељака и Влада, син Мије Орешког.

У књизи “Сибирски печат” Влада Орешки наводи да је у дому била кћерка Владимира Нешића, оснивача марксистичког часописа “Нови покрет”. Такође, једно кратко време у дому је био и најстарији син Јосипа Броза Тита, Жарко.

У истој књизи Влада Орешки износи потпуно негативан став о дому. Он каже да је у самом дому прављена разлика међу децом различитих националности. Највише су издвајана деца из Кине, Немачке, Шпаније и Бугарске. Привилегована деца добијала су поклоне, најбоља места у биоскопским салама. Орешки још каже да је задовољан јер “никакав Стаљинов одгој није утро наш (југословенски) осећај за порекло и од нас није створио његове послушне овчице” (Орешки и Николић 1983: ***). По њему је то једини разлог за постојање овог дома. Дом је био потпуно изолован, деца нису знала шта се догађа око дома и сва та деца “припадала су Стаљину, а не оцу и мајци”. Сам дом Орешки назива “савременим институтом за прање мозга из којег су излазиле живе лутке, људи неспособни за нормалан живот” (исто: ***).

Једно време, негде 70-тих година родила се идеја о поновном скупљању људи који су детињство провели у дому. Чак је требало да објаве и књигу о свом детињству, међутим то се није остварило.

Данас, Владимир Бабовић само нагађа да ли тај дом постоји. Последњу информацију коју има добио је 1963. године на Црном мору, где је на летовању срео шпанског генерала, чија су деца тада била у дому. То је био генерал шпанске републиканске армије који је после грађанског рата у Шпанији, живео на Куби. По тој информацији живот у дому био је исто организован као и у време када је Владимир Бабовић био у њему.

Извор

Интервју са Владимиром Бабовићем

Литература

Орешки В. и Николић М. 1983. *Сибирски печат*. Загреб: свеучилишна наклада Либер.

Прилог

Интервју са Владимиром Бабовићем

Да ли је постојао још неки дом те врсте у Русији, које године је отворен овај дом и када сте Ви дошли?

Дом деце револуционара целог света отворен је 1933. године. То је вероватно повезано са Немцима. Ја сам дошао у дом исте године када је и отворен, дакле 1933 године. Поред нашег постојао је још један интернационални дом у Моњину близу Москве, али у њему су углавном били Шпанци. Са њима се нешто чудно десило, јер је тај дом брзо расформиран.

Где се географски налазио дом, да ли је био изолован?

Дом се налазио 360 км североисточно од Москве и био је изолован, али привилегован.

Да ли сте имали неки контакт са околином?

Ми смо морали да имамо контакт са околином самим тим што смо ишли у руску школу. Иначе контакт у смислу да се играмо са децом ван дома не, то је било забрањено, а и сама та деца нису била одушевљена нама. Била су љубоморна, нарочито у кризним годинама, за време рата. Сећам се да су свашта добацивали за нама док смо пролазили поред њихових кућа до школе.

Како је изгледао дом?

Дом је представљао велики комплекс конфигурације приземља и спрат. У приземљу је било обданиште за децу испод 6 година, затим управа, лекар, кухиња, амбуланта и трпезарија.

Колико је људи могла да прими трпезарија?

Око 150. Затим на спрату су биле спаваоне, које су биле огромне, у једну собу стајало је десетак кревета, а можда и више. Обично увече, кад би нам погасили светла, што је значило да треба да спавамо, ми смо имали обичај да се гађамо јастуцима. На спрату је било још и две сале, једна за пројекције филмова, а друга као нека позоришна сала. Дом је имао велико двориште, које је имало један продужени део у коме су се налазили магацини, коњушнице, стаје и радионице.

Каква је била организација слободног времена, шта је занимљиво што сте радили?

Мало смо имали слободног времена. И оно што се тако звало било је испуњено. Сваког дана играли смо фудбал или одбојку у

сали, која је такође била у склопу дома. Често смо гледали филмове, а некада и представе. Али уопштено поред школе и обавеза у радионици мало смо имали слободног времена. Најлепше је било за време мирних година када смо путовали и лети, а и зими на по месец дана. Најчешће на Кавказ и Крим.

Какве сте филмове гледали?

Углавном су то били филмови о животу великих руских јунака. На пример Лењина, Алексе Дудића.

Те обавезе у радионици које сте споменули, биле су неизбежне, у чему су се састојале?

Сви смо морали да завршимо курс за столарију и гвожђурију. Све смо морали сами да радимо. Тај курс трајао је око месец дана. Морали смо по истеку тог курса да будемо у радионицама, свакодневно, да правимо нешто или чисто да будемо ту да помогнемо. Поред ова два курса постојао је велики број заната и секција које смо могли да похађамо.

Ја сам завршио електричарски занат у трајању од три месеца. Тада сам имао 13 година и био сам самосталан човек, потпуно способан за живот.

Поред свих ових секција и заната, на распусту смо проводили доста времена на поседу који је дом добио од државе. Ту смо садили купус, кромпир...

Неколико година је била велика криза па се сећам да је дом морао да финансира један део. Иначе, увек је град финансирао цео дом. Тих година много смо морали да радимо. Морали смо, на пример, да посечемо дневно и кубик шуме, и док то не завршимо, нисмо добијали ручак.

Иначе, читава организација дома заснована је на Макаренковој педагогији из "Педагошке поеме". То сам ја тек много година касније утврдио читајући дела Горког.

Да ли знате неку књигу која је написана о дому?

Не, вероватно о дому ништа није ни објављено. Седамдесетих година хтели смо да се скупимо, да се видимо, па и да објавимо неку књигу. Ја сам лично за то, али знаш, не може само један човек то да уради, да би било објективно то мора да одради више људи. Али ето, на жалост никада нисмо успели да се скупимо. Последњи пут сам 1947. године срео пар људи из дома у Софији.

Случајно или ...?

Не сећам се. Мислим да је био неки конгрес. Знам да ме је мајка негде водила.

Да ли знате још нешто о дому, да ли можда и данас постоји?

Не знам. Последњи пут сам чуо да постоји 1963. године и то сасвим случајно. Срео сам шпанског генерала на Црном мору, док сам био на летовању. Његова деца су била у том дому. По њиховим речима све је исто као што је било у моје време.

Који је то генерал био?

То је био генерал шпанске републиканске армије, који је после грађанског рата у Шпанији, живео на Куби. Не могу да му се сетим имена. Знам да је имао два сина која су била у шпанској групи деце у дому.

Да ли сте били у контакту са мајком?

Моја мајка била је 1935. године у Москви са нашом делегацијом и том приликом провео сам два дана са њом. Али, ја се тога не сећам, знам само из приче. Непосредно пред рат 1939. доbio сам од ње једно писмо, али је оно изгубљено.

Ко је све био у дому?

Од интересантних личности у дому су била два сина Мао Це Тунга са којима сам се често играо. Затим био је ту и син генералног секретара грчке комунистичке партије Луиђи Лонга. Била је ту и кћерка Благоја Паровића, која и данас живи у Београду. Са мношћом у дому су били синови Јосипа Дебељака и Мије Орешког. Њих двојица су били секретари СКОЈ-а.

Марија Мојић

Кроз четничке и италијанске затворе и логоре

Чланак говори о Душану Дожићу, који је за време Другог светског рата био у Колашинском затвору, логору у Бару, логору у Барију и логору Campello sul Clituno и његовом лутању Италијом. На том путу имао је бројна познанства и сусрете са животном опасношћу да би се његова одисеја завршила крајем Другог светског рата у Црној Гори.

Душан Дожић рођен је 13. јула 1920. године, у војничкој породици у Колашину. Он је шести од деветоро деце Васа Дожића, мајора краљевске војске, који је од 1941. године учесник НОБ-а, и Јоване, кћери Саве Лазаревића-Батаре (батара – ватра на шиптарском), кога је краљ Никола послао да заводи ред на Косову после I светског рата. Душан има још четири брата и четири сестре. Његов старији брат Илија, био је борац од 1941. године, а после рата капетан у Зајечару. Старији брат Милован био је такође борац од самог почетка рата али погинуо је на Сутјесци 1943. године. Нису му се само браћа прославила. Старија сестра Даринка, Даре, била је командант прве чете девојака КПЈ од 1941. године. Можда је баш ова добра војничка предиспозиција помогла Душану да превазиђе и преживи све животне недаће.

Основну школу и део гимназијског школовања завршио је у Колашину. Био је седми разред када је, због рата, прекинуо гимназију. Пошто је још од '38. године био члан СКОЈ-а, са доласком рата постао је, прво кандидат, а затим и члан КП Југославије. Заправо, сви чланови његове породице били су симпатизери НОБ-а, а његов брат Милован и он били су и учесници борбе од 13. јула 1941, када је започео устанак у Црној Гори. Његова борба против окупатора трајала је врло кратко, до 1942, када је доспео у Колашински затвор.

Колашински четнички затвор

У Колашински четнички затвор први је доспео Душанов брат Милован, али је "имао срећу, па побег'о". Да ли због реванша, зато што је Милован побегао, или због нечег другог, чет-

*Марија Мојић (1984),
Београд, Устаничка
3, ученица 2. разреда
IV гимназије у
Београду*

ници су врло брзо интернирали и остатак породице Дожић у затвор. Тај затвор су изградили Аустроугари за време I светског рата, после окупације Колашина крајем јануара 1916. године. “Казамат”, та затворска зграда, могла је да прими око 300 људи. Садржала је 3-4 собе, и око десет малих самица (1×1,5 м). Овој згради је припојена и зграда Начелства. Цео затворски комплекс био је опасан зидовима високим 3 метара изнад којих се налазила жица.

Ухапшени су били из Колашина али и из околних села и градова из северне Црне Горе: Бијелог Поља, Шавника, Берана, Андријевице, Пљевља итд. Четници нису марили ни за пол ни за старост затвореника: ту су били и старци и жене па чак и сасвим мала деца. Затвор је био подељен на мушки и женски део. Деца су, без обзира на пол, била са мајкама. Однос према затвореницима је био грозан. Од хране, дневно су добијали по 150 грама хлеба и гемешт, који није личио ни на шта

Душан је био у трећој соби званој “судска”. У тој соби боравили су они који, или су требали да иду на суд или су већ били осуђени. Четници су имали “специјални суд”. Ту су посебни људи водили спорове и по неким својим мерилима доносили пресуде. Душан је био осуђен на двадесет година затвора, али су зато неки његови другови били осуђени и на смрт. Осуђеници, који нису били одмах стрељани или људи који су чекали пресуду, били су оковани. Неко је имао окове тешке 6-7 килограма само на једној нози, а неко и на обе. Окови нису били једино средство мучења. Душановог “колегу” Жижића четници су мучили тако што су му пекли табане. Свакодневно су мучили, непрестано измишљајући нове начине. Ретки су били случајеви да неко није доживео ту тортуру. “После тог мучења највише се кукало, лелек се чуо од јутра до сутра”. Било је и друго мучење – психолошко. Требало је сваког дана гледати како му одлазе најбољи другови на стрељање. Душан је пожелео да иде са њима.

Једног дана, у пролеће 1943. године, четници су постројили затворенике на трг Колашинског затвора. Тамо је поред чете четника била и мала италијанска група. Затвореници су били везивани два по два, и ноге и руке, и трпани у камионе. Жене са децом биле су смештене у посебне камионе. Сваки камион чувала су по 3-4 четника који су стајали на ћошковима и пазили да неко не побегне. Покушаја бекства није ни било, пре свега зато што није било могућно. Били су добро везани. Дошли су до Подгорице. Тамо је извршена предаја затвореника Италијанима, али је све то било пропраћено са великим неповерењем Италијана према четницима. Везани затвореници су псовали, викали и пљували четнике. То није био крај њиховог пута.

Логор у Бару

Пут је настављен. Четнике стражаре заменили су Италијани. Испред колоне камиона са затвореницима, као и иза колоне, ишло је по 5-6 борних кола. Тако су стигли у барски логор.

Логор је био, за време краља Николе, једно велико имање које се звало Тополица. Италијани су на том имању направли око 150 дрвених барака. На средини логора налазила се мала жица у три реда, која је делила логор на два дела: женски, где су била и деца, и мушки. Све бараке су биле ограђене жицом високом око 3-4 метара, а на ћошковима су се налазили италијански војници са рефлекторима. У бараку је могло да стане око 150 људи. Кревети су били на три спрата, а људи су у њима “спавали као фишеци”.

Услови су, каже Душан, били гори него у Колашину. Храна је била оскудна. Меса нису добијали; имали су некад кувану репу а некад гершлу. Никад нису добијали више од 200 грама хране. Једино што је било боље, је то што су добили слободу кретања и већи простор. У логору нису ништа морали да раде, живели су “од јутра до сутра”, једина обавеза им је била да сваког јутра дођу на прозивку. Италијани су имали другачији систем мучења од четника. Казна би стизала оне који би нешто лоше урадили, који нису ишли када је требало или су псовали. У таквим случајевима, везивали би људе за бандеру тако да су им руке биле на леђима, а они су морали да гледају у сунце, које у Бару зна да нарочито буде јако. Ређи случајеви су биле самице као специјалан вид казне.

Када би борбе са партизанима биле учестале, Италијани би узимали по 5-6 затвореника и стрељали би их, као освету за погинуле војнике. Понекад би се вршила и замена, пошто су партизани заробљавали њихова војна лица. После великих борби на Цетињу, Италијани су прозвали преко 300 заробљеника. Међу њима је био и Душан. Сваког другог са списка издвојили су на страну, а остале су вратили у логор. Четрдесеторицу од тих издвојених одмах су стрељали и бацили у кречану, која се налазила у непосредној близини логора, а остале су касније стрељали по разним местима Црне Горе, за опомену и реванш.

После три дана Италијани су поново прозвали преостале из групе. Пошто се у међувремену сазнала судбина издвојених, сви су мислили да иду на стрељање. Жене су плакале. Међутим, њих су право одвели на обалу, где их је чекао брод за други логор у Барију, Италија. Сви су стрпани у потпалубље. Кад су се мало одмакли од обале, могли су у малим групама излазити на палубу да “узму ваздух”, јер је у потпалубљу било изузетно смрдљиво и загушљиво. Целу ноћ су путовали до Барија.

Логор у Барију

Са доласком у Бари настављена су њихова понижавања. Онако одрпани, оскудно одевени и измучени путем, морали су пешице ићи кроз град, док су их мештани пљували и викали *ribelli*¹. Затим су дошли у логор у Алтамури, велики сабирни ло-

¹ заробљеник (итал.)

гор. Поред њих, тамо су били и заробљеници других нација, Антанитиних савезника у рату. Логор је имао преко 150 зиданих барака у којима су се такође налазили троспратни кревети. У логору су били искључиво мушкарци. Црногорци су добили посебан павиљон. Односи између италијанских војника и заробљеника био је нешто друкчији у односу на Колашински затвор и логор у Бару. Храна је била нешто боља, а малтретирања није било. “Нама је ту било као на Хавајима”, каже Душан.

Након само недељу дана од њиховог интернирања у овај логор, дошла је нова група. То су били четници, њихове судије и мучитељи из Колашинског затвора. Пошто су се односи између некадашњих савезника, Немаца и четника, погоршали, Немци су окупирали Колашин и заробили све, па и четнике. Они су били интернирани у барски логор, а затим у логор у Барију. Нису били заједно са црногорском групом, већ су имали посебну бараку. Раздвајала их је једна мала жица. Револтирни бивши колашински затвореници, међу њима је био и Душан, прескочили су ту малу жицу и пребили своје мучитеље. То наравно није прошло некажњено од стране Италијана. Бунтовници су морали да проведу пар дана у самици. Али то је било све.

У овом логору, група логораша доведених из логора у Бару остала је око месец дана, а затим су их пребацили у логор Campello sul Clituno. Заправо, они су требали да буду пребачени у главни концентрациони логор Конфиорито, који је био близу Перуђе, али су због инцидента са четницима били пребачени у други, близу главног.

Логор Campello sul Clituno

Овај логор је био, као и претходни, изузетно велики, али празан. У њему су, пре доласка ове групе, били затвореници из земаља које су биле савезнице Антанте. Логор је био ограђен жицом високом око 3-4 метара, а на сваком ћошку били су рефлектори. Нису имали бараке, већ су спавали под великим шаторима у креветима на два спрата. Овде их нису мучили, односи са Италијанима су били бољи али је храна била лоша. У оквиру логора имали су “специјалну здравствену амбуланту”, где су се лечили болесни логораша. Овде су остали око 3-4 месеца.

Campello sul Clituno је био радни логор. Затвореници су у групама од око 10 људи, под стражом ишли да раде по сељачким имањима. Сељаци су били индиферентни према њима. Свако је радио колико је могао, али било је и саботирања. Али због тога нису бивали кажњавани.

Из овог логора покушали су више пута да побегну. Прво су покушали да ископају тунел испод жице. Овај покушај је пропао јер је земљиште било сувише растресито, па им се све обрушавало. У међувремену је Италија капитулирала, па су логораша

тражили од управе да их пусте. Захтев је био одбијен. Затим су они извадили 2-3 коца којима су шатори били причвршћени. Како им је кувар у логору био ковач (пре него што су га интернирали), он је од тих колаца направио маказе. Једно вече, пошто су се поделили у групе, један логораш, Ђука Раичевић просекао је жицу на два места далеко од рефлектора. Бег је почео али није дуго трајао. Један од њих, Бранко Шановић, био је доста висок и закачио је жицу. Италијани су то осетили и паљбом осујетили даље бежање. Притом су двојица рањена. Душан је успео да побегне. Његову групу од двадесетак људи предводио је Анте Славинић, професор родом из Будве, који је добро говорио италијански. Душан није знао језик (ако се изузму поздраве: *bona sera, bon giorno*).

Лутање Италијом

Италијом су заједно лутали негде око месец дана. Храну су им несебично давали сељаци. “Нигдје није било места да нам нијесу дали хране”, каже Душан. То је био септембар, октобар 1943. године; још увек је било лепо време. Спавали су напољу у шуми. Стигли су на планину Гран Сасо. Скупљали су храну по селу у које су дошли, а Душана, који је био болестан, лечила је нека Италијанка. Баш у том селу наишли су на енглеског падобранца, чији је задатак био да сакупи разбежале људе из логора, и да им помогне. Дао им је мапу Италије на једној свиленој марамици, и договорио се са њима на италијанском језику да се у одеђено време нађу на ушћу реке Пескаре у Јадранско море. Ту ће бити британски брод који ће их одвести на сигурно.

Пошто су Немци још увек контролисали тај део Италије где су они били (савезници Антанте су били на југу, код Барија а они у централном делу), илегално су путовали, и то углавном ноћу. На свом опасном путу доживели су и бомбардовање града Кијета баш кад су кроз њега прошли, али су ипак уз мало среће стигли до договореног места. Ту је већ било 400-500 људи, сакупљених из тог дела Италије. Прве ноћи брод није дошао. Друге ноћи појавио се брод, али немачки. Енглески падобранци, мисливши да је то њихов брод, дали су сигнал светлом. Мали неосветљени бродови, такође немачки, који су били ту близу обале, почели су рафалну паљбу на овај скуп људи. Сви су побегли у трску која је била близу њих. Том приликом рањен је један енглески падобранац.

Душан и још двојица његових другова, Бранко Булатовић и Војо Дмитрић, одлучили су да сами оду на југ, до фронта где су били савезници. Тако су дошли у Ортона Маре на прву линију фронта, у кућу неког Луиђи Медичија, код кога су копали винограде. Надали су се да ће фронт прећи преко њих. Међутим, Немци су стално претресали куће, савезнички авиони су непре-

стано бомбардовали, услови за живот су били катастрофални. Зато су ископали једну рупу, у којој су живели заједно са Медичијевима и другим породицама које су биле у збегу. На дан католичког Божића, једна група је покушала да пређе на територију где су били савезници Антанте. Немачким војницима су дали све драгоцености које су имали код себе, не би ли их ови пустили. Чим су узели све од ових људи, убили су их. И Душан је покушао да пређе на другу страну, заједно са Војом и једном старицом са снајом и унуком, са којом су се спријатељили у збегу. Том приликом Душана су ухватили Немци и хтели су да га стрељају. Тада је ова старица почела да моли да Душана поштеде, који је као био њен једини син. Да би то било уверљивије, старица је Душану дала свога унука, говорећи да је он његов син. И успела је. Спасила га је од сигурне смрти. Али није био крај мука. После неколико дана, ухватили су Бранка и једног сина газде Медичија, и одвели их да копају ровове у граду Кијети. Душан се опет спасао, јер је био под ћебетом са још тридесеторо деце. Ипак, успели су да их ухвате, цели збег. Све који су били ту, око 3-4 италијанске породице и двојицу Црногораца, водили су пешице, везане у колонама по првом мразу до града Кијети, одакле су требали да буду пребачени за северну Италију. Старце и друге људе, који нису могли да иду захтеваним темпом Немци су на месту убијали. Кад су дошли до Кијета, били су смештени у једну вишеспратницу, зграду Монопола. Сутрадан, дошли су савезнички авиони, и бомбарбоавали баш ту зграду; пола је било срушено. Душан је опет имао среће да се налазио у другој половини. Када су извукли преживеле, стрпали су их у сточне вагоне и транспортовали до Падове. У Падови су били размештани по великим имањима, заједно са другим италијанским породицама из јужне Италије. Душан и Војо су били у кући са једним наполитанском породицом. До тада су већ научили италијански, али изгледа не довољно добро. Наполитанци су осетили да су они странци и пријавили су их карабињерима. Једна жена, Марија, упозорила их је да су пријављени. Због тога су се њих двојица крили у пољу жита, које је доста било високо и пружало је добру заштиту. Војо се у последњем тренутку предомислио и вратио се у кућу где су га ухватили и интернирали за логор у Немачку. Душан је чекао сумрак да бежи. Међутим, карабињери су некако сазнали да се он налази у житу и формирали су круг како би га опколили и ухватили. Како су имали светиљке, Душан их је видео да се примичу, и искористио је повољан тренутак да побегне између двојице у том кругу. Био је слободан, али у туђој земљи, сам и без мапе. Знао је да треба да иде ка истоку да би дошао до Словеније. Користио је излазак и залазак Сунца као оријентацију, али је често ишао у супротном смеру. Ишао је све пешке, а ноге су само отицале... Негде у лето 1944.

године, стигао је и до реке Соче, границе Италије са Словенијом. Преко реке су била два моста, али су на оба били Немци тако да је било немогуће прећи их. Да је једноставно преплива није могао, јер није знао да плива. Покушао је, да забадајући штап у речно дно, пређе реку, али замало га није матица однела. Нашао је неког Италијана који је ту уз реку чувао овце и уз његову помоћ дошао до дела реке где се могла препешачити. Прешавши на другу обалу, почео је да љуби земљу.

Долазак кући

Ишао је даље до Тревиза када је опет морао да прелази реку. И овде је био мост, али је сада испод моста била кафана у којој су били окупатори и веселили се. Захваљујући једном пару, који се ту нашао, прешао је мост. Сада је глумио њиховог пријатеља. Дошао је у место Липе и почео да се распитује где би могао наћи партизане. Словенци му ништа нису причали јер су мислили да је он провокатор, каквих је тада доста било. Пошто је и сам једно време био партизан, знао је да ће их наћи у планинама. Био је у праву. Налетео је на партизане који су капе носили наопеко, тако да им се петокрака није видела. Почели су да га испитују, ко је, шта је, а он мислећи да су то Немци почео је да изврдава. Кад је видео да су то партизани, пошто су они у међувремену окренули капе, био је одушевљен. Дали су му једну курирку, скојевку, да са њом оде до Сежане, до команде месне. Док су пролазили кроз једно село наишли су на Немце. Душан се сакрио у сено, које је било на тавану једне куће. Да ли га је неко одао, или су га Немци видели, углавном попели су се и они на таван и са гвозденим вилама почели да боду сено. Душан је био довољно дубоко тако да га нису нашли. Кад је опасност прошла, наставио је путовање са курирком. Дошавши у Сежану, неко време се одмарао, а затим је изразио жељу да поново ратује. Био је у 17-ој бригади, деветог корпуса. Ту је био једно месец и по дана и заједно ратовао са словеначким партизанима. Али желео је да иде кући. У то време стигла је у Сежану група људи из италијанских логора. Душан се повезао са њима и добио одобрење да иду у други корпус, никшићки. Добили су машинке. Од Словеније, преко Хрватске, Далмације... дошли су до Коњица. Ту су једно време помагали червртој бригади која је ту водила борбе. Затим су наставили пут.

Кад је дошао кући, то је било славље. Нико о њему није ништа знао, да ли је мртав или жив. Ни он о својима није ништа знао. Нису могли да се дописују... Пре него што је дошао кући, сазнао је да му је отац умро последње године рата. Брат Милован је погинуо на Сутјесци.

Душан је наставио своје школовање и партијски рад. Матурирао је у Пећи, где је био секретар општинског комитета пар-

тије и секретар бироа гимназије. Наставио је школовање и уписао Пољопривредни факултет. Као апсолвента (остала су му била само 2 испита), 21. маја. 1951. године, поново га хапсе и одводе на Голи Оток, где је боравио до 1956. године. Тамо је три пута покушао да се убије, али је имао среће или јаку жељу да остане жив упркос свему. Вратио се кући, и наставио са нормалним животом као агроном...

“Кад би причао о томе, имала би још три дана да пишеш.”

Прилог

Интервју са Душаном Дожићем

Ја сам инжињер Душан Дожић, рођен 1920, тринаестог се-дмога, и завршио сам гимназију и основну школу у Колашину. Рат ме је затек'о, 1941. у Колашину. Био сам у седмом разреду, прекинуо сам гимназију. У међувремену, примљен сам уочи самог рата 1938. године у СКОЈ, и био сам члан СКОЈ-а. Кад сам отишао у рат четреспрве године, постао сам прво кандидат за члана партије, и онда сам четреспрве примљен у партију. До четресдруге године био сам у рату, борили смо се... прве акције 13. јула па надаље, учествовали смо ја и брат који је касније погинуо на Сутјеску у НОБ-у. Како ја, тако и моја цела породица, отац Васо, били смо на страну НОБ-а, учесници ратова све до четрдесетдруге године. Четрдесетдруге године, нас су заробили, мене и мога брата Милована...

Ко?

Ови... четници, и стрпали су нас у Колашински затвор. Он је имао срећу, па је побег'о из Колашинског затвора.

А Ви?

А ја сам ост'о и даље, и мене су однели Италијани... италијани и четници заједно нас предали. Италијанска војска је дошла заједно са четницима, нас спровела за логор, који је био сабирни, велики концентрациони логор у Бару, чувени италијански логор.

Како је било у Колашину?

У Колашину смо били... грозно, грозно. И храна грозна, живот. Мучили оковима. У мојој соби, ја сам био, звала се *тројка*, били су све осуђеници који су ишли на суд. Мене су четници осудили... двадесет година! А моји другови, који су одлазили на суд, они су били оковани. Неко у једну ногу са гвожђем од шес'-седам кила, а неко у обадве ноге. Из те собе зване *судске* одлазили су најбољи другови, колеге, чланови партије, икс пута. Пошто су ми то били нераздвојни другови, и из партије и из рата... пожелео сам да идем са њима, на стрељање. Али срећа је нека задржала ме и тако да сам ост'о. Једног дана 1943. године, четници су скупили чету целу, и дошло је заједно са групом, једном малом италијанском, на трг Колашинског четничког затвора; све су нас постројили. Ту је било жена, стараца, младих, чак деце које... сећам се једне, била је из околине Колашина, имала је једну колијевку, старинску, која је носила

на леђа. Дете је имало годину дана. Икс је било таквих мајки које су... Нас су трпали у двадесетдевет камиона¹, четрестреће, то је био мај месец, и тако колона до Титограда, онда је била звана Подгорица. У Подгорица је била опасана жицом. И онда су Талијани, пошто су ето тако са њима били пријатељи, нису дали четницима да сиђу, да дођу у контакт са њима него су их поскидали, а ми, онако везани, и ноге и руке, псовали смо, викали и свашта смо им говорили и они су нас предали Италијанима. Тако нам је италијанска која је била, ту је била неколико... овај, камиона, борних кола, било је пет-шес' напријед, пет-шес' позади и на свакоме по два-три Њем... Италијана који су нас спровели у барски логор.

Кад смо дошли у барски логор, то је било негдје око стопедесет барака. У свакој бараци је било око сто-стопедесет²... Пошто су била два дела, поделили су, женски логор је био... Заправо то је један цео логор, па су поделили жицом, пола су биле жене са децом пола су... Тамо су биле још горе. Једино што смо имали, само што смо добили простор. Ту су нас сваког дана, сваког јутра, постројавали, прозивали. Храна је била очајна."

Шта сте јели?

Стопедесет-двеста грама, никад нисмо добили. Некад kuvана репа, некад гершла. Храна је била очајна. Срећа, тамо нас нису мучили и тукли као што су у Колашински четнички затвор, него смо имали слободно кретање и могли смо да идемо на шетњу на сат-два.

(После паузе уследио је наставак разговора)

Кад' смо доспели у Колашински затвор, везани, цела породица: отац Васо, мајка Јована, сестра Радмила, најмађи брат Мишо, седам година он је имао. Сви смо били. И Даринка³, која је била удата. Имала је троје деце: најстарије је било три године а најмлађе пола године. Децу јој је чувала свекрва и доносила ову малу најмлађу од пола године, да сиса у затвору и враћала. Нас су увели у тај логор, а то је заправо зграда, прављена још за време Аустроугарске, кад је била борба и освојен Колашин. Казамат, једна огромна зграда, која је имала десетак самица, метар са метар и по ширине и остале три-четири мало веће собе. Они су нас до изнемоглости мучили ту.

Како?

Чак је било људи, сећам се Жижића мога колеге којег су ухватили као заробљеника па су му чак и ноге, табане, пекли. Икс пута, измишљали су само они како су знали. Од јутра до сутра. То су радили четници, издајници који су нас заробили. Било је свакодневно... Имали су специјални суд, у коме су вршили одређени људи који су водили спорове и давали кобајаги одређене како су одмерили како коме ту. Ја сам био, мени су да-

¹ У поновљеном разговору од 10. 11. 2001. Душан помиње цифру од око 20 камиона

² У поновљеном разговору Душан и даље инсистира на тим подацима. Он тврди да је број барака и њихов капацитет био могућ, јер је логор у Бару био једини логор у јужном делу Црне Горе, а затвор у Колашину је био једини у северном делу Црне Горе.

³ Душанова сестра

ли два'ес година, остали и на смрт. Сваког дана, чак су у ноћи, после тог мучења највише се кукало и јелелек чуо од јутра до сутра, па су нас млатили... Сећам се, Павле Ђуришић, чувени четник, дошао је једном приликом и наишао је на свога земљака из Берана, пошто је ту било из Берана, из Колашина и окол: Бијелог поља, Шавника, свих окол у том великом... тим зидинама, огроман опасан великим зидовима, неђе око четири-пет метара жице ту су, је упао у нашу баш, звао се Момо Лончаревић, извадио је пиштољ и онда с' пиштољем није могао шта, ништа да ради, па га онако окренуо дрво, тук'о у главу и почео да га псује и виче на њега и малтретирао све редом. Мало ко је остао да није преживео голготу и мучење.

Да ли су Вас мучили?

Мене су мање мучили јер сам, тад сам био, јер сам био у најлепшим годинама живота, млад. Отац Васо је био у једној прос-торији заправо, *начелство* се звала та стара зграда. Мали Мишо је био код мајке, имао је седам година, и сестра Радмила, они су били опет у женском затвору, био је женски затвор.

Како сте стигли до Бара?

До Бара... Онда сам рек'о да је било то 23-24. мислим, про-леће четрестреће године. Двадесетдевет камиона је дошло. Чет-ника то је била цела чета. Извели су те камионе на трг. Нас су везивали два по два. Жене су имале посебне камионе. Ту су тр-пана и деца сасвим малена и мајке са децом и тако су нас спро-водили. На сваки камион, било је по 3-4 четника који су нас онако чували да не би неко покушао, био је свак', били смо везани за ноге, руже.

Да ли је неко бежао?

Покушао је... не, али нико није смео јер није мог'о јер је стражар био на четири ћошка камиона, сваки је по један или дво-јица стајао. До... преко Матешева су нас водили, Вјетернике и тако даље док нисмо дошли у Мршић. Онда су нас преузели Италијани, како сам рек'о онда, пљували смо и викали смо...

Како изгледа логор у Бару?

Логор Бар, то је било велико имање за вријеме Краља Ни-коле, звала се *Тополица*. На том имању је направљено, око 150 је било барака, дрвене бараке. Те бараке су биле ограђене са жицом три-четри метра. На сваком ћошку, пошто је то било огромно поље, било је, били су рефлектори и Италијани. А ми смо упали у тај логор, који је подељен на два дела. Жица је де-лила само средином, малена жица била је у три реда. На једној страни су биле жене и деца, а на другој страни смо ми

мушкарци били. У тој бараци могло је по 150 људи. То су била три нивоа, три спрата: први, други и трећи, где су људи спавали као фишеци један до другог. И ту смо тако живели од данас до сутра.

Да ли сте радили нешто?

Нисмо радили ништа. Једног дана позову нас триста. Изиђемо на центар тог логора и припремали су, пошто су неки отишли пре нас, четири-пет пошто су били неки Италијани заробљени, за размену. А тих триста који су одведени, вратили су... два дана. У међувремену биле су велике борбе код Цетиња, и изгинуло је маса Италијана. Онда, да би се реванширали, од тих триста-тапедест нас који смо изборани, сутрадан прозову, опет изведу све нас тих триста и свакога другог тог списка изваде и позову на страну. Ти на страну који су остали, вратили су нас 150 у прву бараку. А тих 150 извели су, и што је најгоре стријељали су, за освету, за реванш онима који су изгинули. Прво су, непосредно код нашег логора била је нека кречана. И то смо чули ујутро је био пуцањ одмах пошто су их извели. Ми смо мислили да су отишли на слободу. За несрећу, њих су четрдесет одмах ту у ту кречану Италијани стријељали.

Бацили?

Бацили. Стријељали и бацили у ту кречану⁴. А остали, неђе дванаест, 'ајд' сад не знам, спроведоше на Цетиње, па у Колашин, па у Подгорицу, па у Никшић, па у Пљевље... Петнаест-двадесет, сва места ради реванша и освете. Постријељали су они... а ми, који смо остали сваки други, тамо послати, сутрадан, сазнали смо шта се збило са њима. Имали смо, овај, интервенције, комшије који су неке везе споља имали. После три дана, нас ових 150, имао сам ту срећу да сам био у тој групи, прозову поново. Кад смо излазили из логора, пошто је то непосредна близина, оне жене, и дан данас та слика ми је пред очима, кукале су, плакале су, мислиле су и оне, пошто су имале... како су они прошли да ћемо и ми тако. Нас нијесу него су право повели на обалу и онда су нас скрцали у брод. За Бари.

⁴ Тела су бачена у кречану да се брже распала и да се зараза не би ширила

Да ли су и раније стрељали, пре битке на Цетињу?

Пре тога су Италијани, изводили су с'времена на време, по пет-шест ако су биле негде акције и тако даље, па су чак и понекад вршили замене. Претпостављам, пошто су партизани заробили њихове официре, та војна лица, по четири-пет ишло је на замену.

А, мучење?

Мучење тамо нијесмо имали, само је мучење било ако неко нешто ради... да л' није ишао или је псовао. Вежу га за бандеру,

Талијани су то радили, вежу га и мора да гледа право у сунце, пече... у Бару на мору, још како то може да зна, да буде те велике врућине.

То је било лето?

Лето, лето. И онда му вежу руке на леђа и он мора право у сунце... Он се зноји, њему кипти зној негде по сат- два. Или специјалне самице ако је неко нешто погрешно у који су издвојене, која се звала *посебно мучилиште* али то су били ређи случајеви. Храна је била...

А шта су у самицама радили?

У самицама само ћуте, муче...

Да ли је то мали неки простор?

А, мали, баракице то су биле... (показује величину простора). Е сад, кад смо дошли у Бар, заправо на брод, онда су нас стрпали доље, унутра...

Потпалубље...

Потпалубље. Трпано је 150. Можете мислити у тој ситуацији! Зној, колико смо се гушили. Нису хтели нам дати да идемо напоље, вани. Све док се није брод откачио од обале. Па, кад смо пошли једно петсто можда и хиљаду метара, онда су нас по петшес' из те потпалубе избацивали на палубу да мало узмемо воздух. Тако смо целу ноћ путовали до Барија. У Барију смо стигли. Кад смо стигли тамо онда опет нас јадни били ми који, боси, неко је имао нешто на себе одеће, одрапан. Или био метнуо неко ћебе. Онда су нас везали и водили су кроз Бари, пјешке. Оне породице, жене, деце... *ribelli* то значи каже заробљеник на италијанском, *ribelli* и пљували нас."

Италијанке?

Италијанке. Кад смо стигли у логор, име ћу вам дати накнадно сад тренутно не могу да се сетим⁵, то је био огроман логор. Ту су биле војске које су се бориле, две велике силе, њемачке и савезника, и ту су били Французи у том логору, Индијанци⁶, свих скоро нација колико се сећам. Ми смо допали, дали су нам један павиљон огромни. У том павиљону су били искључиво, ова наша група. Југословени, заправо Црногорци. Ми смо ту били, нама је ту било као на Хавајима у односу свих ових претходних мука, логора колашинског затвора, барског логора... комотитет! Могли смо да шетамо. Ми смо ту дуго остали.

Какве су биле зграде где сте били смештени? Колико вас је било?

⁵ Велики заробљенички логор у Алтамури, у непосредној близини Барија.
(допуна Д. Дожића)

⁶ Индуси.

Огромна је рек'о сам, зграда, ја мислим преко 150 барака... зидане бараке, које су биле исто на два-три спрата.

Кревети?

Кревети, где су ређали један спрат, други спрат, трећи спрат исто као што смо претходно имали у Барију... овај у Бару. Ту нисмо дуго остали.

Да ли су ту биле и жене или само мушкарци?

Ту су само били мушкарци.

А храна, односи са стражарима?

Одмах што се тиче хране, нешто је боља него што је била у Бару, пошто су то мало друкчији односи, имали однос заробљеника, две зарађене стране, било савезничке, било Немачке или Италије који су заједно ратовали.

А мучење?

Никаква нијесмо малтретирања нит ништа нијесмо радили, одмарали смо. Зато сам рекао да нам је било као на Хавајима у односу на претходна мучилишта и логора. После скоро, ја мислим недељу дана није прошло, дошла је група из барског логора у који су били, искључиво, они зликовци који су нас судили, чак и судије које су нас судиле у Колашинском затвору. Јер после нашег... па, спровођења из Колашина, њемци су окупирали и Колашин и окупили су све оне иако су били четници иако су били на суду, иако су били славили са овим... Павлом Ђуришићем и Дражом Михајловићем, њих су све стрпали и потерали и на несрећу нашу таман у наш логор их дотерали. Преграђивала је једна мала жица, врло танка, тако пошто нису били са нама у истој бараци него су имали другу. Знајући ми, једна група пошто су кивни били на њих јер су нас они протерали, они нам судили, они су били ти наши, како да кажем, злотвори који су нас протерали, скочила је једна група у којој сам био и ја и Јован Прегалић из Бара, мислим да је и дан данас жив, преко те жице, а ту је био и чувени преседник суда четничкога, професор је био по занимању, Ђорђе Лазаревић. И њих смо, мало онако, кроз руке провукли, избатали. Е, онда по казни, Талијани нас казнили, у самицу смо остали пар дана. То је све било. Тако смо ту остали још једно месец дана, мислим све укупно кад се састави. Онда су нас поново, прозвали и саставили један... велики транспорт, којим су нас интернирали за цен... требали смо да идемо у Конфиорито централни логор, то је близу Перуђе. Али, пошто нас 150 смо били ти и још што смо изазвали реакцију још више што смо побили ове који су нас...

Зар сте их убилли?

Не, не. Помлатили, били смо их, помлатили смо их. Онда су по казни нас пребацили у непосредној близини концентрационог логора, главнога, који је био звао се Конфиорито. А ми смо били у логору Campello sul Clituno. То је био логор близу једно 150. А то је опет био логор од... како се зове, празан. Иначе ту су били пре нас заробљеници опет и савезнички под шаторска велика огромна крила и ту смо исто дошли али су празни само ми смо били. Тај логор био је опет ограђен жицом и нас је било ту око 150 који смо уместо да идемо у Конфиорито, по казни дошли у тај Campello sul Clituno. Ту смо остали свега једно 3-4 месеца.

Шта сте ту радили?

Ту су нас Италијани су изводили да идемо да поврће чупамо, да нешто радимо овако. Храна је била нешто боља. Покушали су неколико пута да би пробали жицу, пошто је логор био огроман, били су рефлектори на сваком ћошку, а жица је била 3-4 метра. Ми смо имали дрвене кревете на два спрата, један је спавао доље, други је спавао горе. Остали шатори било је ту... били су празни пошто су ти заробљеници савезнички испразнили логор и ми смо ту упали.

Како су вас пуштали да идете да берете?

Они су нас, кад смо ишли да беремо под стражом колону постројевали 5, 10, 15, спроводили на имање, нешто да се ради, да се копа, да се чупа, да се сади и тако нешто.

Код кога сте радили и како су према вама поступали?

Код сељака смо ишли то да радимо. Радили ко остала друга марва.

Да ли су вас мрзели?

Нису ни мрзели, нису ни волели. Морали смо оно што смо добили задатак да урадимо. Па кол'ко ко може. Неко је саботир'о, неко радио, неко не радио. Али нас нису мучили. Храна је била лоша, али односи према нама... имали смо сасвим други него све остало предходно што смо преживели.

Да ли је било болесних?

Било је и болесних.

Како су лечили болесне?

Имали смо специјалну амбуланту, здравствену амбуланту. Ту је била и команда месна. Ипак је сасвим друга брига била. Покушали смо неколико пута, што је најважније из свега овога, да би побежали. Па смо покушали... и ископали смо испод жице, испод жице крај логора, испред... и копали смо од барак задње,

која је до жице, тунеле, па смо ишли, дошли скоро једно метар, два. Али пошто је то била она земља, песковита а каменита, заправо растресита, никако... Све нам се то само повраћа и затрпавало. Нисмо успели. Једну ноћ, пошто смо имали ковача који је радио као кувар у кухињи, а они шатори наши у логору који су били, они су били затегнути са гвозденим, овај како се зове, шипкама или кољем које је чувало те огромне шаторе. Ми смо извадили 2, 3, 4 она коца који су затезали шаторе, и пошто је био тај ковач вешт, он је у кујни сам пошто је радио као кувар, па истовремено то искористио и илегално и направио је маказе од тих колаца. И ми смо у једну ноћ успели да, пошто су направљене маказе, а ово нам није успело, пошто нам се осипао овај терен, земља, па нам се само затрпавало, онда смо ми то ...

Шта је са маказама?

Онда смо са тим маказама на два места просекли жицу, а то је далеко било од рефлектора пошто су били на ћошковима. И, онда смо на два места расекли жицу. Ми смо се у међувремену договорили, у групама смо се поделили у водове, у бараке било је нас око 150. А то је било, у међувремену, пошто када је капитулација била Италије па смо тражили да нас пусте али они нису хтели, и ми смо на ту идеју дошли сад, па шта нам Бог да, да рескирамо и да бежимо и просечемо жицу. Кад смо просекли ту жицу, један вод у коме је био неки Бранко Нилевић, иначе партијски колега мога брата који је погинуо, Милован, на Сутјеску. И у тој групи ја сам био и нас 20. Ту групу, пошто се нисмо дали... кад смо побежали кроз ту рупу, нијесу нас стражари, ништа радили нијесу, нико није ни пуц'о, међутим касније они су осетили... Сећам се врло добро, звао се Бранко Шановић, он је био доста висок и како је имао ко све ствари да носи, а он је упртљио кофер који је имао на себе и он га је ставио и како је хтео да прође са оним кофером жицу, он је мало био висок, закачио је и жица се задрмала, затресла. Ови су карабињери и стражари са рефлектором осветлили и осули су паљбу, и ту су двојица рањена али нијесу умрла. Ми који смо побежали, ту групу водио је професор, био је сећам се добро, Анте Славинић, иначе из Будве, а изванредно је знао италијански.

А Ви, да ли сте знали, научили?

А ми нијесмо ништа знали. Само: bon giorno, bona sera и тако даље, то кад смо побежали. А он нас је водио. И ишли смо тако, лутали, лутали, месец дана. Пошли смо по групама.

Како сте се хранили?

Сељаци и грађани били су изванредно хумани. Нигдје није било места да нам нијесу дали хране, да нам нијесу дали...

Преноћиште?

Спавали смо у шуму, у шуму, ђе смо се, ко се снашао или напоље... Било је опет лијепо време.

Када је то било?

То је било... ја мислим негдје четрдесет и четврте године, у прољеће или у септембар, октобар после капитулације Италије.

Италија је капитулирала септембра '43. Значи то је био септембар, октобар '43.

Јес', јес' четрестреће. Кад смо дошли у ту планину Гран Са-со, то је једна велика планина, скоро две 'иљаде надморске висине метара. Ја сам био, овај, нешто болешљив. И колико је била хумана та породица па ме је осетила. А они су имали те старе, зидане куће к'о оно по Црној Гори ђе су оцаци, земље, ватра је на сред, овај, куће и ту су оне вериге и ланци ђе се кува. Она ми је, спремила ми је, то се зове јамужа, усирила сир и прострла ми је ту и окренула леђа па кад ме стомак нешто болио да ми скува. А ја нијесам изаш'о. А остала дружина је отишла по кућа суседних да сабере храну, тако смо скупљали, свако нам је дао, никад нам, мало ко да нас је одбио да нам није дао. Ја сам сам био ту и лежао поред те ватре и ова ми је спремала тај сир због стомака.

Да ли сте оздравили?

И оздравио сам.

Колико сте били ту?

Ту сам... сат ил' два. У том док сам ја лежао, сад одједаред се појавио човек у униформи. Али то су били, ја сам се пресек'о, мислио сам... То су били падобранци енглески који су свезници бацили из авиона падобранима, који су тражили, пошто се после капитулације Италије растурила маса свијета и њихових војника. Знали су да има доста по планини и баш су пали у то место. Ја, кад сам видио, ја сам се избезумио. Послије пар минута, од страха мислио сам да се нисмо одали. Е, није прошло, ја мислим ни пола сата, та група која је била с' нама онда је дошла код мене и они су дошли. Изљубили смо тог енглеског... Енглеза.

Како сте се споразумели?

Није нико... Неко је натуц'о како је... тако, снашли смо се⁷. Онда је он нама казао; дао је свакоме, дао је свакоме мапу, а то је било на свиленом платну. Свако је имао ту мапу и казао је шта да радимо сад. Да је и он добио тај задатак и да је као падобранац дошао да спасава и своје људе и заробљенике који су се расули по Италији. Дао је нама, мало, као марамица је било и ту је мапа Италије. И онда нам каже сад, ево вам мапа на ушће

⁷ Енглески падобранац је знао италијански. Анте Славинић је осталима из групе преводио шта је официр рекао (сазнато из поновљеног интервјуа са Душаном)

Пескаре а то је близу Пескара, Ортона Маре, ће улази, улијева се река Пескара у Јадранско море, да дођемо и да се саберемо, последије је то доста далеко било, јер из Гран Саса да се спустимо и дођемо до... да се тамо нађемо. Одредио је и дан и термин кад ћемо бит' тамо и да ће, пошто је савезничка војска била још према даље од Ортоне Маре у Барију а Њемци су тај део још увек држали, ће смо ми били и ће смо лутали кроз Италију и они су контролисали. А он нам је рекао: овом мапом, пазите само како ћете ићи, идите илегално и дођите. Кад смо ми одатле пошли и та група у којој смо били нас десетак са овим Анте Славинићем и Бранком Нилевићем, био је школски друг мог брата Милована. Дошли смо и како смо ноћу ишли, путовали, како је било намјерено, ми смо упали у град Кијети. То је велики град. И како смо упали испред зоре, била срећа, пошто нас је била колона десетак-петнаест, испред зоре, нико нас ништа не дира. Ми прођосмо. Сад кад је свануло, тога дана ми смо се спустили, бијаше мала нека низина поред мала, неки као поточић и ту смо преживели. Истога дана су наишли авиони, њемачки, који су, савезнички заправо, пошто је то био терен немачки. Онда су бомбардовали тај град. Али шта је, ми смо били... Продужили смо даље, да вам недужим и дошли смо на ушће Пескаре. Кад смо дошли на ушће Пескаре, гдје се улива ријека у Јадранско море, онда смо једну ноћ чекали. Он је рек'о пошто су савезници били још доље према Барију и Ортона Маре, да ће они једну ноћ илегално допловити па ће ићи у Јадранско море и доћи ће на то ушће. И они су се нашли са нама у тој кад смо дошли, ноћ је била и било је, ја мислим, око четристо, петсто нас које су они, ти падобранци скупили на то место да дођу. Кад смо дошли, једну ноћ смо чекали, није било ништа. Вратили смо се. Сутрадан смо се разишли. Пошто су тамо мочваре, па онда велике тршљике и ту смо се сакрили. Пошто нисмо успели прву ноћ, нису дошли. За нашу несрећу другу ноћ, како је било договорено са, овај, како официр енглески нам је причао, да ће они кад буду видели брод да ће они сијалицом, знак дати том броду, и он ће нас вратити на сигурно. За несрећу нашу ту другу ноћ, наишли су бродови али сад то нијесу били енглески савезнички бродови који су требали нас да приме, него су били њемачки бродови који су крстарили. И како су они наши Енглези падобранци који су нас штитили, који су нас помагали, нас је ту било ја мислим око четр'сто људи сакупљени из целе, целог дела то што су ти падобранци скупили. Другу ноћ, како је дао сигнал овај официр који је био, то је био на несрећу њемачки брод. А они су имали поред тога, поред саме обале ноћне чамце који су, заправо мале бродиће, који су без икаквог сигнала и светла имали, овај, крстарење.

Енглески?

Њемачки, који су пратили тај велики брод. И кад смо, кад је он дао сигнал и упалио светло, онда су ови бродови мали, пратећи који нису били осветљени осули паљбу на нас четиристотине. Кад се тад проломила, овај, та паљба на нас, онда смо ми четиристотине, а бијаше нека трска, поломили се свако на своју страну како ће ко да се разбијеже.

Да ли је погинуо неко?

Е, један од њих Енглеза је рањен у ногу али мало, рана није била велика, више је рањавано. Ми смо се побежали. Ми после више се нијесмо хтели усуђивати враћати се. Онда нас тројица, издвојимо се и онда идемо, пошто је то кажу Италијани *riapira*, та равница, идемо поред саме обале и идемо право према фронту. А фронт је био близу Ортоне Маре, а то су све велике, огромне маслине, маслинаре. Нас тројица, Бранко, неки, Булатовић, после је и он био инжињер завршио је школу к'о и ја, Војо Дмитрић и ми смо ишли и дођемо до прве линије фронта. Кад смо дошли до прве линије фронта, гдје је кућа, свратимо тамо и мислили смо како ће моћи да пређе фронт преко нас, а да ми останемо у тој кући. Дођемо код једнога старога, Медичи се зваше, то и данас се сећам; да ли ће да нас прими ту да нешто радимо? Оће, примиће нас. И он нас прими, и ми смо остали, копали винограде и ту смо живели и хранили се, Бог зна како.

Колико сте ту остали?

Ту смо остали, Бога ми, скоро једно мијесец дана. Дошли смо до католичког Божића, таман ето, то сећам се, тачно католички Божић и требамо да пређемо. А нас с' ове стране су били, овај, још Њемци и Италијани а са друге стране су били савезници, само нас је раздвајала ријека. И ми смо у тој кућици живели изваредно и копали смо винограде. А стари нас је упајао, како се зове, шупу, где је имао огромне винограде, вина је било до изнемоглости. Ми смо, ноћу, пошто смо спавали ту, мало пијуцкали, имали смо цевке... А храна нам је била боља. Тај Луиђи нас је држао до катол... Кад је било пре, испред католички Божић избегла је једна породица од Ортоне Маре. Њих је било једна старица са снајом и имала је унука 6-7 годиина и они су били у том збегу. Ми смо се, сад и они и ми газде ископали рупу, то се зове на талијанском *grotta*, и у тој рупи и они и ми живели смо, пошто су Њемци стално крстарили и чували тај део сигурности. Али авиони, бомбардовање, то је све се претварало... Дана није било, скоро сваки педаљ је био претрешен. Ми смо у тој рупи званој гроги живели, сећам се к'о данас, била је старица једна која је имала можда око 150 килограма тешка и имала је снају. Снаја кад оће да дође, пошто смо ми у тој шумици малој живели, где је био и газда и газдини синови и газдина деца и овје избеглице које су биле, ми се сва тројица

нашли у тој кубури к'о да смо Талијани, к'о да смо ми сви... третирали нас као своје, некако су се те муке зближиле.

Да ли сте научили мало италијански?

А, већ смо научили. А та жена, к'о данас се сећам, кад је долазила, пошто су Њемци често обилазили ту кућу, она је нама доносила храну. А Њемци су јој били у кући. А ми у тој рупи, гроти, живели смо заједно, њен муж, и шта ја знам. Она 'оћаше, као да је у другом стању, нам испече ћурку па је направи, овако, у сукњу као да је у другом стању. А они имају обичај да носе дрво, жене, на главу. И стави дрво на главу, а овде направи к'о да је у другом стању и нама донесе. А Њемци јој у кућу. А она нама донесе ћурку и донесе вина и донесе хране и ми то поједемо. И тако је то било пар дана. На дан католичког Божића, једна је група пошла да покуша да иде да пређе тамо на другу страну и дошла је на мост, био је један, то је близу било, кријући се испод. И они кад су дошли, њима су војници њемачки, Бог зна како, рекли, и они су скидали те златне наруквице и дали су им све, све су им дали што су имали са собом кобајаги да ће их пустити на другу страну. Кад су они узели те паре и све побили, све су рафалом стријељали. Нас троје смо били, четворо. Ова старица је имала око 60 година са сином и унуком, покушамао ноћу испод да пређемо пошто је био један поточић и дошли смо до задњега стражара, Њемца. Кад смо дошли тамо, Немачка је била задње станица била да би ми прешли тамо. Она је била са својом снајом и Војо и колега, та старица... И мене ухвате и хоће да ме стријељају.

Ухватили вас?

Њемци ухватише да ме стријељају. Она му паде, та старица, колико је била хумана, јер ми смо живели ту скоро десетак дана у тој рупи заједно, та њена породица, па смо се толико већ спријатељили. Она га је ухватила за ноге, пала му око врата, руке. Унук ми је, унук... Каже: ово је мој једини син, види, немој да ми, немој... И зграби оно унуче своје и мени га стави у њедра да га ја... кобајаги моје дете. И тај Њемац мене ослободи и ми се вратисмо. Послије, једно 4-5 дана, пошто се вратисмо, нијесмо успели, ми смо сад живјели у збјегу. И биле су још четири, пет... А он је имао три, четири, пет синова.

Ко?

Овај газда, што смо становали код њега и копали, што нам је дао и хлеба и раније... до Божића. Кад смо се вратили, онда се сви ти његови синови, били су у збјегу заједно, и огромне велике просторије су биле; ми смо онако ту и жене и дјеца све љежали, покрили се. А газда, син овога газде је и мој Бранко, овај колега, Булатовић, они имаше оцаке, ватру су нам ложили, ватру и гре-

јали нас. А ја чим је први мрак, са оном дјецом по ћебе на главу... Није прошло, ја мислим, једно сат времена, кад Њемци упадају. Ухватише и њега двојицу. Ја, кад сам видио Њемце, ја ћебе на главу, а тамо она све ћеца... има око тридесеторо ћеце у тој гомили. И ја ћебе на главу. Газду и Бранка поведоше... Бранка и газду поведоше и они су после копали ови, како се зове, бункере и ровове око града Кијета. Нас после пар дана, изведу у колоне.

Ко?

Њемци и Италијани.

Итак су вас ухватили.

Да, да. Цијели збјег, цијели збјег. И трпају сада нас, интернирају за северну Италију. То је Ортона Маре а ће је Падова била. И то је наводно северна Италија. Све оне, који они да не би остали ту, који су били и које су они заробили, све су интернирали. Целе породице ! И у том збјегу ми смо се... А имање, та вина, они су, ти Њемци од пакости... Сјећам се тај газда је имао огромна бурад од пет-шес' хиљада литара вина у једном... онда су рафале... Па су ето, последије пшеницу пале, куће пале. А породице, све што је било у том збјегу и нас у збјегу, бијаше неколико стараца... који бијаше онај мраз први, заправо суснежица и блато и снијег и идемо у колону везани до града Кијети. Ту треба да буде логор и, заправо не логор него вагони гдје ће желеничка станица да нас прими. Сјећам се неколико случаја старих који не могу да иду како Њемци оно спроводе по оном блату. Они падну, а Њемац онако пиштољем па га убије, на лицу мјеста који није могао да оде. Кад смо дошли у тај Кијети, град Кијети, упали смо и смјесте нас, пошто је било неколико породица и нас тројица смо се само нашли у овом збјегу. Било је, ја мислим, око једно 3-4, није 3-4, Бога ми једно 50 или 60... 3-4 породице су биле. Ту смо у том... зградама је било неколико спратова. Ту су нас стрпали и да чекамо транспорт за северну Италију. Како смо дошли у тај, ту зграду Монопола, сутрадан авиони најћу савезнички и бомбардују баш ту зграду. Пола те наше зграде је отишло и срушило се, отишла. А ми, ето, који смо остали, остали живи. Сутрадан ови који су остали из зграде, извукли су, онда су нас, као, к'о што су стављали на Голом Отоку, у сточне вагоне, отворене, заправо онако као за стоку, само су ставили сламу доље и на сред смо имали, то су исто радили на Голом Отоку, киблу, гдје се могла вршити нужда. И тако смо... колона је била, ја мислим, негдје око 30-40 породица у тој колони. И онда су нас одатле чак од Кијета, то је јужна Италија била, Орtone Маре, до Падове. У Падове су нас довели. Кад су нас довели у Падову, онда су дошли они из општине, општинари поделили. Пошто су, Италијани имају оне огромне масерије.

Масерије – то су имања, те масерије, падрони, сељаци, они су имали своје поседе огромне, по 4-5 кућа имао, и своје који тамо радили су наполице итд, живели сељаци за своје газде. Они су своје газде звали *padrone*, који су, овај, радили за њих. Нас сме-сте у једну кућу, близу Падове. Нас ту породица, ми смо се тад са том породицом којој смо копали доље винограде сад се спри-јатељили, к'о једна фамилија, и газда и газдини, овај, синови...

Да ли се сећате имена?

И та старица, Тереза се звала, стара, која је мене спасила, ово кад је било и чак новчаник, паре, она, колико су били... А ме-не су пре звали Марио, пошто крстили су ми име Марио. Итали-јани су ме звали Маре. И она, колико су ме волели, колико сам био према њима, онако, пажљив, она ми је дала то новца мало италијанског и ја сам био к'о газда, јер она изгубила је сина, оти-ш'о у италијанску војску. Остао јој овај син. А да би што горе би-ло, заборавио сам рећи, кад смо били у граду Кијети, кад је пала бомба, овај, син од ове старице, унук, он је умро. Прехладио се ту и умро. Остала је, онда, остала је само снаја и још двије породице с' које смо... И како смо ми дошли у Падову, дају они нам смештај у тој масерији, један велики посед једног газде, и у тој кући, на несрећу, буде једна наполитанска породица. Чак из Напуља је била у тој згради. Они су били на доњи спрат, а ми онако, сељачки обична кућа, и ми смо ту живели са овом породи-цом. Италијани су имали доњи спрат. Е, пошто је са мном био овај Војо Дмитрић, једини ост'о, правник, Бранка су узели доље у Кијети. Нас двојица сами смо остали. Посље пар дана, овај, пошто није знао, много говорит италијански, почео је да прича са овим Наполитанцем. А овај Наполитанац то је осетио, видео, и оде и пријави нас карабињерима у Падови, да су ту странци и да они дођу. Ја сам отишао са њим, кад је одлазио, мај бијаше, про-љеће, четресчетврте године. Ишао је, огромна пшеница бијаше висока скоро пола метра и ту смо се преко дана седели за сваку сигурност, пошто је овај наш прошпиј'о. Тога баш дана, дођу карабињери, и опсадирају кућу и траже нас. И једна од њих, звала се Марија, она дође и каже нама, каже: Бога ми су дошли карабињери и траже вас, прошпијао је тај Наполитанац, и ви треба... 'оће, 'оће да вас ухапсе. Шта да радимо? Овај, ја га зо-вем: 'ајде да идемо, да идемо... Нећемо, нећемо. Чекај', каже, први сумрак. Он је пристао и вратио се. Ја, пошто он није хтео да иде са мном, ја опалим један њему шамар и реко': идем, ја ћу са-да сам. И ја останем ту и чекам први сумрак. Њега и ту целу по-родицу италијанску онда су интернирали за Њемачку, за логор, за Њемачку. Овако је из Кијета, из јужне Италије дош'о. А ја чек'о први сумрак. Кад је пао први сумрак, а 'шеница је била... огромни круг сијалица, светле... Направили су око мене... јер казали су ће се ја налазим.

Војници су направили...?

То су Њемци и Италијани, карабињери, направили круг да мене опседирају, да мене ухвате. И ја сам чекао тај први сумрак. И у међувремену имао сам срећу, како се овај круг примицао, мало бијеше раздаљине и ја између онога једнога круга, ципел-цуг, само сам без... Искр'о. Још како сам мало знао натучати, одатле пијешке. Па до реке По. Па све могуће ријеке и прелазе, сналазио сам се, само сам лутао. Ишао сам мјесец и по дана.

Да ли сте имали неку карту?

Никакву. Имао сам орјентацију, излазак и залазак сунца. То ми је била највећа орјентација.

Да ли сте причали са људима?

Причао сам, контактирао сам, знао сам се снаћи за ране и за то да ми дају. И сви су ми дали.

Да ли сте имали паре?

Ништа, ни паре.

Да ли сте некако зарађивали?

Ништа, ништа. Ја ништа нисам имао. На милостињу. Али свак' ми је дао. Кад сам дошао на ријеку По онда су ме чамцима, ови који су били и онда ријека, још двије, три реке сам прош'о, немогу да се сијетим. И тако сам лутао до... Соче, ријека Соча. Кад сам дошао у ријеку Сочу, то је граница Југославије. Али кад сам путовао, ишао...

Када је то било?

То је било, то је било у прољеће, четресчетврте тако, ја мислим негде јуни, јули, или тако ту, шенице су биле. Кад сам дошао код ријеке Соче, ја треба да пријеђем ријеку. А то је близу Удине. Прош'о сам Тревизо, прошло, све сам прешао. И како сам ишао, мене, цели дан пешачиш од јутра, а некад, пошто не знаш мапу, идеш десно па се вратиш можда опет и тако то иде, али излазак и залазак, знао сам идем према Словенији. Мене су ноге натицале, као бачва. А ја послѣ сат или два ходања, легнем на леђа па дигнем ноге, онако, у ваздух да ми мало се крв слегне. Тако сам дош'о до Соче. Кад сам дошо до Соче прво сам... Два моста је било, али су Нијемци тамо обезбеђење... од Удине према Трсту и нијесам могао ту смијети прећи. Ја покушам да пријеђем ријеку Сочу, Пјара се зове. Како сам дош'о... а још је и најгоре, нисам знао ни да пливам. И како сам згазио неколико пута, дођем до грла. Задњи пут, како се нијесам утопио... имао сам срећу кад сам хтео да пробам, пошто овако мало није бистра, узео сам мотку, заправо један врбов прут сам одсекао, па онако мало дуже по ободу били. Како сам дош'о тамо на сред, матица

је мене хтела да понесе. Ја сам имо срећу што сам узео ону, оно дрво и онако ослонио и вратио назад. И сједнем и шта сад да размишљам. Шта ћу сад? Куд ћу? Назад нема куд, мост је онај тамо нема... Стража, осим њега нема другога. Одем, видим једног сељака, чува једно стадо оваца, једно 50-60 комада. Ја одем код њега и кажем му овако, већ наравно знам италијански, шта јел може да ми помогне. А сине мој' он овако *io figlio, no paura, vedi*⁹. Ја ћу да вас поведем ђе неће река бити ни до колена... Пошто он зна тај терен. И он мене поведе мало ниже и онда ја... Е сад гази, то је то. Он се није хтео померити са обале док ја нијесам прешао. Кад сам ја прешао, прескочио, ја сам лег'о и онда почео да љубим ту земљу. Идем даље. Дођем до Тревиза. Е, кад сам дошао тамо, обала, један поток и један канал и сад треба проћи. Али поред саме, ту има један мост и на мосту, овај, испод моста се налази кафана и тераса и ту пјевају карабињери, Њемци и веселје прави се туда. Ето, не могу да прођем. А шта да радим? Како су ишли двоје младих који су онде били својим послом, шта су радили, ја им то кажем а она једна девојка ми каже: ево, држите ви ово, овај наш неки пакетић, држите ви у ову руку. А овај други ми каже: идите између нас. И онда онако, дадоше они пакетић, ја поред њих, они пјевају, ја пјевам. Дошао сам у Липе, звано место Липе, Словенија. Кад сам дошао, прескочио опет ја љубим земљу и сав срећан, што сам дошао. Сам сам, скоро мјесец дана. Кад сам дошао и Липе, село, питам, нико неће да ти каже, а Словенци су већ, неће да разговара јер... Пит'о сам после зашто то... Они се плаше провокатора, јер су многи провокатори па се представљају онако, и онда нису смели ником ништа да испоље, ко је, шта је. Пит'о, ђе су партизани. И нијесу хтели казат, али ја овако сам знао да их има у планини, да ће бити у планини. И упаднем у Липе. Кад сам дош'о у те Липе, погледам... војска, униформе... Ја сам се жив пресек'о. Сад шта да радим, рекох, после толиких мука. Али то су били партизани, који су имали петокраке, а петокраке окренули су позади. И ја кад сам дош'о, ја сам мислио да су то, ови, Њемци и сад сам пао у клопку. И почех да причам тућ-мућ, те овако, те онако. Одједаред, они окренуше капе. Кад ја видих да су они... ја га загрлих, почех да га љубим. Ноге ми овако отекоше, Бог зна како. Каже, даће ми бициклу да научим. И дадоше бициклу и мени дадоше једну курирку, једну скојевку, која ће да ме проведе и поведе до Сежане. А тамо је команда месна то јест војна у Сежани. Ту је била команда месна, девети корпус, 17. бригада, и то се сећам. Ишли смо пешке, ја мислим једно, можда, два'ес или три'ес километара, пошто није ту близу. Дошли смо у једно село, она је ишла са мном, она је била скојевка, рекла ми је...

⁹ мој сине, не плаши се, види (италијански)

Да ли јој знате име?

Не могу, не могу да се сетим имена. Кад смо дошли у једно село, одмах ми је рекла: ево, Немци опсадирају то село. Да се сакривам. Шта да радим? Она ми је рекла... Пошто Словенци имају сјено сушено на таван као надстрешница да се сјено и то се иде уз, уз стјепенице, мердевине се зову и улази се у сјено. Ја сам, нијесам имао куд камо, попнем се уз те стјепенице и тамо је сјено било и завучем се у сјено. Она се склонила, ником није ништа... Њемци кад су дошли, они су претресали... сад шта ће да буде. Неко је, и да није рек'о или није, али су се попели за мнош горе на стјепениште, нису знали, не знам откуд су дошли... И узели виле гвоздене. Гвоздене виле су почеле... Ја сам осјећ'о и чујем како, а ја сам се завук'о дубоко у сјено и онда сам чуо како су ишле гвоздене виле, да неће некога пронаћи. Срећа моја, нијесу ме пронашли, тако нијесу... Прошло је то пола сата, сат времена. Ту сам, у том сјено се завук'о и лежао. Посље пола сата или сат је прошло, онда је она узела и опет са мнош и ишли смо... Дошли смо до Сежане. У Сежану, тамо сам нашао команду мјеста. Сјећам се, бијаше Словенац, много фини човек, Анте се звао. Кад ме је видео и ноге како су ми отекле, одмах су ми бурове облоге и, овај, лавор дали да сам држао ту пола сата и одморио се и најео се, напио. Сав срећан к'о да сам се родио поново на свет. То је партизанска јединица била, то је та прва јединица пред командом, код команде месне. После пар дана пошто сам се одморио, питају ме, шта сад волим. Да ли да идем, овај, да останем у команду места, ту да будем, или да идем, овај, у јединицу. Ја сам рек'о: нећу, ја 'оћу да идем у јединицу. Волио сам да ратујем, пошто сам и раније био у рату и оћу да идем. И мене су одредили у 17. бригаду. У 17. бригаду сам био, ја мислим, једно месец и по дана. Водили смо борбе заједнички са словенским партизанима и после једно месец дана, ја изразим жељу, 'оћу да идем за Црну Гору. Превозног средства нема, само ципелцуг. И срећа моја, тијех дана изиђе још једна група ових заробљеника, који смо били у Италији и била су дошла баш у нашу команду места. Ми смо се повезали, договорили. Дали су нам машинке. Ми смо ти од Сежане, та група, група... у тој има данас баш неки Ђурашковић, имао је и дан данас у новинама прије неки дан је изашло ти који смо путовали, од Словеније. Преко Словеније, Хрватске, Далмације, Лике, Босне, ципелцуг. Ишли смо до Коњица. До Коњица све пјешке. И била је та група, нас око десетак.

Када је то отприлике било?

То је било негде, крај јесени је то било, четресчетврте, четресчетврте крајем. Кад смо дошли, овај, према заправо код Коњица, ту је била, ја мислим седамнае... или четврта бригада, која ли беше. Вођале се борбе. И ми смо се прикључили тим јединицама, пошто још није био сав терен, тај цео слободан, него

смо морали да водимо ту код Коњица и неко време и смо остали и водили борбе с тим јединицама. После пар дана, Пошто смо имали одобрење да идемо за други корпус, а други корпус је био никшићки, а ја сам био ту горе у Словенији, девети корпус. И кад смо дошли према плану, и дођемо после пар дана, налетели смо на Буан¹⁰. Каква је била моја срећа или несрећа, ја сам пао у једну кућу, случајност је била, и тамо наиђем на кућу једнога Церовића. Јер и његова ћерка, тог газде Церовића, имао је ћерку која је била удата у моје место, Колашин, за неког Хацића. А имала је рођену сестру коју сам је познавао као скојевку, која је повремено долазила у Колашин. Звала се... Божана. И кад су ме виђели... ту први пут сазнајем да ми је отац умро. За вријеме, откад су ме интернирали, никакве везе ни с' ким нисам имао, нисам се могао дописивати, нити знати ко је жив или ко је мртав. А онда, како смо упали у ту кућу, пита тај газда ову ћерку: ко је, ко је овај човек? А она њему каже: Ово је син покојнога Васа Дожића. Ух, ја се најезио. Први пут сам сазнао да ми је отац умро. Он је као пуковник умро, одмах после рата наставио је да буде пресједник среза колашинског. И тако је он умро. Ја одатле продужим и дођем у Црну Гору. У Црну Гору сам дош'о лично код своје куће. Кад сам дошо то је било славље. Кућа и живи нико није знао за мене, да ли сам жив, да ли сам мртав. И пао сам, к'о да сам се с' неба појавио у својој породици. Ту... и једно време мало одмарам. Одмах сам се укључио у партијски рад, пошто сам био секретар СКОЈ-а среског, нашег среза колашинског итд. И онда, после ми је остало... седми разред ме је прекинуло школовање уочи рата. Онда сам наставио и отишао саму Пећ. У Пећ сам, тамо матурирао. У Пећи сам био секретар општинског комитета партије Пећи и секретар бироа гимназије, пошто је гимназија имала своју партијску организацију. Е, онда кад сам матурирао, онда сам одлучио да наставим, да студирам. И отиш'о сам четресесте међу првим генерацијама, послали су нас на Факултет пољопривредни. Ту сам завршио факултет и... Педесет и прве године, кад сам завршио факултет, апсолвирао сам, био сам просечно добар студент, нисам имао заостатак испита, само су ми два била заостала испита и пријавио их за први јуни. За несрећу, трећи пут ме поново хапсе, Инфорбиро, и двадесет и првога маја, на дан ваздухопловства, два испита и то Организација рада, и рад ми је ост'о. Голи Оток издрж'о пуних шест година, до педесет и шесте године. Три пут покушао самоубиство, преживео голготе на Голом Отоку и дошао после свега тога кући, и тако даље. Кад би причао о томе, имала би још три дана да пишеш.

¹⁰ село код Никшића

Интервју обављен 28. 06. 2001,
а додатни разговор 10.11.2001.
Разговарала: Марија Мојић

Драгана Вулин

Почетак офанзиве на Козару

У чланку је дат кратак опис живота Крсте Нинић, жене која је за време офанзиве против партизанских одреда у Босни била принуђена да, заједно са осталим становништвом, бежи са Козаре. Из њене приче могу се сазнати неке појединости о животу заробљеника, посебно деце, у логорима. Чланак је написан на основу разговора са Крстом Нинић.

Почетак офанзиве против партизана у Босни

У пролеће 1942. удружене немачке, италијанске и усташке снаге су почеле офанзиву против партизанских одреда у источној Босни, Црној Гори, Санџаку и Херцеговини. Према одлуци врховног штаба мање партизанске снаге су продрле у Босанску Крајину. Окупатор је тежио да потпуно угуши устанак у Козари због чега су Немци предузели операције ангажујући 45 хиљада војника против II крајишког одреда јачине око 3600 бораца. Борбе су трајале од 10. јуна до 18. јула 1942. године и спадају у најтеже и најдраматичније битке ослободилачког рата. Ово подручје је за окупатора било веома значајно, а с обзиром да је у том периоду извоз руде гвожђа из Љубије био обустављен, Немци су одлучили да физички униште не само партизане него и народ Козаре. Како би избегла заробљавање од стране окупатора Крста Нинић је у лето 1942. побегла у шуме Козаре са масом становништва, углавном жена, деце и стараца, уз подршку 2. Крајишког одреда. Повлачење је било 20-ак дана после почетка офанзиве. Једини услов опстанка и поштеде био је покрштавање. “Нисмо се хтијели покрстити”, кратко одговара Крста на ту могућност и потврђује да нико од оних које је знала није примио католичанство.

Повлачење у обручу окупатора било је веома отежано. “У Козари бјезимо, туга, повлачимо се не би ли се извукли сви. То је било концем јуна” Становништво је унапред знало како су

*Драгана Вулин
(1983), Футог, Саве
Мркаља 9, ученица 3.
разреда
Економско-трговинске
школе “Светозар
Милетић” у Новом
Саду*

мале шансе да се смрт избегне, само је питање било колико дуго ће бити препуштени мукама и патњи. “Жена двоје деце носи. Туга, нико ништа не говори. Тишина. Мртва тишина. Она оставља дете и креће даље. Наиђе партизан. Каже: ко је бацио дијете? Колона је стала. Жена висока, крупна, каже: ја. Зашто, говори зашто си? Знаћеш и ти зашто! Узимај дијете! Колона иде даље. Та жена је поново бацила дијете. Онда наиђе командир чете: стој! Говори ко је бацио дијете? Тек она каже: ја. Он извади пиштољ и каже; говори зашто јер ћу те сада убити! Каже: Да га не видим Немцу на ножу! Овдје нећу видјети како ће умрети!”

Заробљеништво – логор у Приједору

Немачке и усташке јединице су до 17. јула прешле планину Козару, при чему је изгинуло више од половине бораца II Крајишког одреда. Спаљена су готово сва села и опустошена слободна територија Козаре, а заробљено становништво које није убијено упућено је у концентрационе логоре.

Крсту Нинић су после неуспелог повлачења заробиле усташе. “Очима гледаш, стоје два усташе, пролазе људи, колона, док замане маљом да удари који прелети иде на ту страну. Ишли смо пјешке по шесторо у реду. Керови око нас. Дјеца умиру од жеђи. Ко посрне шутну га ногом, родитељи гурнуше у средину дјецу да нису на крај. Иду кола мртвих, поп католички иде за њима, моли се Богу да Бог опрости шта раде.” Са Козаре су се заробљеници спустили у Козарац и ту засели. Услед снажне летње врућине било је немогуће поднети жеђ, али је исто тако било немогуће пружити помоћ заробљеницима. “Једна добра була понела воде да нас напоји и њу су тукли њени муслимани.” Крста је упућена у логор у Приједор. Већ на путу до логора била је изложена стравичним призорима као увод у сопствене патње. “Један муслиман је извадио пуну марамицу српских очију: овако ћете проћи у логору!”

Логор у којем је Крста провела шест недеље је био циглана са калупима на којима се правила цигла. Заробљеници су били распоређени по баракама. Крста је била само са братом и било јој је стога теже да посматра његово мучење у нељудским условима. “Не зна се је ли гора та жеђ, или глад или прљавштина. Брат лице чупа, каже: сејо, убиј ме, не могу више, гладан!” У логору међу заробљеницима није владао равноправан однос. “Ми сви који смо дотерани из шуме били смо тежега случаја то је тако била љага на нас ко је дотеран из Грмеча, а није из шуме, њима дођу жене и донесу им хране. Једна жена ми је дала кромпир. Хтела је још нешто, али чувар се вратио па је отишла. Свака жена која је донела храну и на ме пружила парче хлеба ишла је одмах у логор.” Иако је у логору затвореницима било забрањено ложити ватру, пошто “глад не зна за страх”, Крста је наложила ватру између две цигле како би испекла добијени

кромпир. Међутим “ушаше су наишле, они су мене ухватили за главу и оборили ме. Најпре ме је један мамузом ударио у главу и чело ми распорио. Они су мене тукли” Остале жене су се повлачиле у бараке, наравно у тишини јер је било неизводљиво стати у одбрану девојчици коју ушаше муче. Сатник логора је наредио да се девојчица остави, чак је помогао да се повређеној Крсти ставе копче на чело.

“Крећући се кроз Козару наилазили смо на језиве сцене. Виђали смо дјелове људског тијела: руке, ноге, главе по гранама дрвећа. Скоро на сваком кораку видјели су се љешеви. Било је топло и вруће љето па су се љешеви распадали.”

Дечији логор у Сиску

Служећи се најподмуклијим лажима окупатори су настављали уништавање заробљеника. Под изговором да ће им се деца школовати у дому у Сиску ушаше су их одвајале од мајки. “Мајке ко мајке дају дјецу, а дјеца неће. Дјеца плачу. Иди, бар ти остани жив. Мој брат је био млађи и ја сам требала да идем.”

У Сиску су формирали дечији логор где су деца умирала од глади и жеђи, “расипали се живи”. По Крстиним речима “једна је Зорка препознала синовца који је давао знаке живота”, а када га је запитала о свом сину Нову, који је такође био у логору, његов одговор је указивао на злочине: “Од њих осморо и њега деветог скувају кашу и баце керовима!”

На основу писма које је стигло од жене (Хрватице) из Сиска, преварене мајке сазнале су на каквим мукама умиру њихова деца у логору. Командант четника је у Бања Луци у Немачкој команди тражио одобрење за одлазак у Сисак по децу која су још у животу. “Сакупио је те жене које су дошле плачући: Браћо и сестре, наша дјеца умиру на најзверскији начин. Нећу упрети прстом ни у кога, тражим добровољце. Браћо, ја сам добио налог: можеш узети дијете оно које је твоје. Немојте рећи да није твоје, свако је дијете српско. Које год нађете да га познајете, можете га носити на рукама и леђима, само га изнесите.”

Према извештају усташког изасланика од 9. августа 1942. године у тим сабирним логорима било је 23858 дјеце, од чега 12000 са Козаре. Због изузетно тешких услова у логорима дјеца су масовно умирала. Само у два љетња мјесеца 1942. их је умрло у дјечијем логору Цапраг код Сиска 1124. Од 1941. до 1945. у устачким звјерствима уморено је 11202 козарачке дјеце.

Пуштање заробљеника

Пред ослобођење заробљеника поред ушаше чувара био је и један четник. Следеће што су учинили било је затварање воде. “Ништа горе на земљи није од жеђи.” Заробљене жене молиле

су четнике да их ослободе, али они то нису могли да учине без одобрења Команде у Бања Луци.

У логору Приједор је владало несносно стање, није било воде, храна веома слаба, глад и непостојање хигијенских услова изазивали су болести, нарочито тифус. Родитељи који су хтели да им се деца школују и запосле препустили су их усташама не знајући за страхоте које их очекују у логору у Сиску. По Крстиним речима “Једини логор Приједор је пуштен – пустили четници”, али су непосредно пре пуштања логораши претрпели највеће мучење када су “усташе затвориле воду”. Крста је након овог ослобођења и до краја рата заједно са братом, а без родитеља, провела у склоништима. До 1959. године живела је у Бања Луци, а након тога у Сремској Каменици.

Јединство бораца Козаре, њихова решеност да воде борбу са непријатељем до краја и без икаквог колебања и страха, учинило је ову битку и њене учеснике славним.

Александар Антић

Од Градишке до Аушвица

Ово је прича Илије Антића који је отишао на поверење немачкој војсци за време Козарачке офанзиве 1942. године. Затим је депортован у концентрациони логор Аушвиц 13. августа 1942. У Аушвицу је провео годину дана. После је пребачен у Линебург одакле је побегао за Хамбург. У Хамбургу је боравио за време рата и годину дана после рата. Међутим, када је схватио да од обећаног пута за Америку или Француску нема ништа, одлучио је да се врати у Југославију.

Пре рата

Рођен сам 7. августа 1924. у Доњим Подграцима, општина Градишка. Било нас је једанаесторо деце, шест мушкараца и пет сестара, и свих једанаесторо је било здраво и напредно. Сестре су се пре рата поудале и два брата оженили. Један брат је отишао у подофицирску школу у Загреб. Други брат је изучио кројачки занат, док су три најстарија брата остала у селу да обрађују земљу. Ја сам отишо у Нову Тополу на изучавање заната машин-бравар 1939. године. Занат сам изучавао до почетка рата. Вратио сам се у село и био до маја 1942. године. Мајстора, код кога сам био на изучавању заната, убиле су усташе. У марту месецу говорило се да ће и влада Краљевине Југославије ступити у пакт са Немачком и Италијом. Било је људи који су то одобравали, али је велика већина била против.

Почетак рата

На самом почетку рата у селу власт су држале усташе. Усташе су један део виђенијих људи у селу заробили и стрељали. Усташе су у Градишци срушили православну цркву и због таквих ситуација народ је био узнемирен. После неког времена почеле су кружити приче да долазе четници. Међутим, када су се борци појавили говорили су народу: “Ми нисмо чет-

*Александар Антић
(1983), Нови Сад,
Футошког одреда 6,
ученик 3. разреда
Карловачке гимназије*

ници, ми смо партизани.” Пошто је краљ Петар и влада Краљевине Југославије наводно издала народ и побегла у Лондон, па се због тога за њих не треба борити. Народ као народ, њему је било важно да се ти, иако се зову партизани, боре против усташа и НДХ и Немачке. Партизани су у мом месту били од новембра 1941. године до јуна 1942. године. За то време није било опасности од усташа. Пошто партизани нису имали смештај и сопствену исхрану тако да су распоређивани по селима. Често је долазило 4 или 5 партизана који су тражили нешто стоке и жита. После су имали смештај по школама, пошто школе нису радиле. Партизани су држали фронт на реци Јабланици. Мој задатак је био да превозим рањенике у болницу, и преносио сам робу коју партизани заплене од усташа. Моја два старија брата су била у партизанима.

Битка на Козари

За време козарачке офанзиве која је почела концем маја 1942. године, житељи тих села су се повукли у Козару где сам и ја отишо. И пошто је Козара била опкољена непријатељском војском, партизани су покушали да пробију обруч и да крену за Грмеч. У том пробоју је пошло и цивилно становништво. После, обруч се затворио. Онда су партизански команданти који су остали у обручу саветовали су цивилима да је најбоље да иду кућама. Док су се партизани скривали по шумама и околним селима, усташка и немачка команда бацила је летке по селима, где је тражено од становништва да спреми храну за три дана и да крене за Босанску Градишку, пошто кроз та села удари фронт у потрагу за партизанима. Становништво које се повукло за Градишку било је смештено у казниону Градишка. Ту су одмах одвајали кога су сматрали да је био у партизанима, који су касније побијени, стрељани. Ту су одвојени који су били способни за рад, а децу жене и старе упућени су у Јасеновац логор. Ја сам у Старој Градишци у затвору остао до јуна месеца 1942. године. Одатле смо премештени за Сисак у логор, где смо остали три недеље. Ту су нам документа спремили и исписали пасоше. Одатле смо отерани за Марибор. Одатле смо били упућени за Аушвиц.

Депорт за Аушвиц

Теретним возом смо пребачени за Аушвиц. Било је око 20 до 30 вагона. На сваком вагону је био стражар. Узраст заробљеника је био од 16 до 50 година. У питању је било углавном сеоско становништво. У путу смо провели два дана. Добијали смо нешто суве хране да једемо. Стајало се само ради нужде. Међу људима

је била неизвесност – “шта ће бити, шта ће бити?” Око десет сати пре подне стигли смо у Аушвиц 13. августа 1942. године. Кад смо изашли из воза ишли смо шест километара пешке до логора. Ту смо у логору били три дана нисмо ишли на рад. После три дана били смо упућени да радимо. Стражар је водио на рад.

Принудни рад у Аушвицу

Ту је планирана да се подигне хемијска фабрика. На том терену се налазило неколико пољских села. Из тог села становништво је исељено и куће су те порушене. Тако да смо склањали тај материјал и пипремали терен за изградњу фабрике. Пошто је ту терен био мало нераван земља је товарена у мале рударске вагоне и насипан је терен.Радили смо дневно дванаест сати. Ја сам у Аушвицу остао годину дана, до августа 1943. године.

Однос стржара у логору према заробљеницима

Имали смо пословође које су нас водиле на рад. Односи пословође према заробљеницима су били јако сурови, где је било јако често физичког обрачуна са радницима. Радили смо ноћу. Једне ноћи био сам одређен да радим са Украјинцима. Преносили смо делове шина са праговима, ручно. И кад је пословођа одредио да се ухвати рукама за шине, ја сам мало закаснио да ухватим. Пословођа је то приметио и скочио на мене. И срушио ме на те прагове. Ударо ме и рукама и ногама, и то се није само мени десило. Било нас је ту око двадесет и тако рећи сваки је те ноћи био бијен, тако рећи без икаквог разлога. Сражари пословође могли су да те туку где год је хтео и кад год је хтео, а притом да не одговара за поступке.

Исхрана

Храна је била лоша. На пример, ја сам за тих годину дана проведених у Аушвицу никада нисам окусио и уопште воће или, рецимо, сланину. Од меса добијали смо парче кобасице. Јели смо кувану репу и понекад кромпира и обично су нам доносили кисели купус и једно парченце хлеба, једно мало. Пошто смо увече добивали следовање за доручак. Пошто будем гладан тако да све поједем увече. Тако да ми ништа не остане за доручак. Једино ако успемо да украдемо репе и једемо. Јели смо пресну, а зими кад се ложи ватра пекли смо је у фуруни. Приликом крађе дешавало се да неког ухвате, тај би добијао страшне батине.

Нације у Аушвицу

У Аушвицу је било још много логора где су били Руси, Украјинци, Пољаци, Југословени. Посебан логор су имали Јевреји и Цигани и политички затвореници. Сваку ноћ ми смо осећали непријатан мирис. Кад смо питали старије, који су били раније од нас у логору, шта се то осећа- “То пале побијене.” Кад смо се враћали с посла, увек код Јевреја, Цигана и политичких криваца, увек су на носилима носили мртве који су на послу побијени. Имо сам прилику лично да видим кад сам у магацин ишо покарбит и пролазио сам поред где раде политички кривци и један радник се сагнуо за корен од купуса. Стражар је скочио на њега пушком и кундаком га је ударио.

Боравак у Линебургу

После Аушвица пребачен сам у Алт Гарге, где сам био од августа 1943. године до априла 1944. године. Ту смо радили разне физичке послове. На пример, утовар земље у рударске вагоне где је та земља ношена на засипање терена. У априлу 1944. године отишли смо за Линебург који се исто као и Алт Гарге налазио у близини Хамбурга. Ту је био раван али шумовит терен. Ту се градио војни аеродром, тако да смо ми уређивали терен. Било је сечење шуме, било је и земљаних радова. Ту су били јако тешки услови што се тиче и рада и хране.

Хигијена у Линебургу

У свим логорима у којима сам био свуда су били лоши услови, поготово хигијенски. Пошто су и у Линебургу били лоши услови што се тиче хигијене, међу заробљеницима су се појавиле вашке. Једном приликом смо утоварали дрво у камион. Са шофером је била и његова супруга. Пошто је возило било на погон на брикет, угаљ, тако да је на каросерији био постављен казан где се ложио угаљ, за погон возила. Пошто је било зимско доба ја сам био поред самог казана да би се грејо. Кад је шофер решио поново да стави угља у казан изашла је и његова супруга из камиона. Имала је зимску бунду са крзном. Пошто сам ја био горе на каросерији, а шоферова супруга посматрала како јој муж контролише гас да ли мотор може да се стави у погон, мени је дошло у главу да јој одозго са камиона бацим пар вашки за врат. Када су у логору приметили да имамо вашке, онда су нас упутили у град, у градско купатило, где смо одећу предали и то је стављено у коморе да се вашке униште. А ми смо се били уплашили можда ће да пусте гас да нас подаве. Ипак, то се није десило, пустили су воду, окупали нас и ошишали. Када сам

побегао из Линебурга, у Хамбургу сам радио у гаражи моторних возила. После рада будем сав гарав и мастан тако да нисмо имали никаквог шампона и сапуна па сам се прао содом. Прали смо се хладном водом. У цаку је била сода која је стајала у ћошку и одатле смо је узимали. Изгледала је као прах за веш и јако је штипала за кожу. Одједном ми је коса пожутела и када сам је почео чешљати, почела је да опада. У Линебургу сам остао годину дана, док нисам побегао.

Бекство из Линебурга

Пошто су услови били јако тешки одлучио сам да побегнем. У Хамбургу сам имао једног рођака који је отишао у рад у Немачку 1941, добровољно. Дописиво сам се са њим. И замолио сам га ако би некако могао да дође у Линебург на железничку станицу и понесе одело. Ја сам му описао место где ћемо се наћи код станице. Тако да сам ја у недељу ујутро рано у априлу месецу 1944. године успео да побегнем. Успео сам да се провучем кроз жицу и одем на одређено место где смо се договорили. И ту смо се и нашли. Отишли смо у њиве, у поље. И ту сам се пресвукао у одело које ми је донео. Он ме је одвео у Хамбург и запослио ме у фабрици која се звала ило Верке. Сутрадан ме је одвео у канцеларију где су требали да ме приме на посао. И ту сам ја дао изјаву да је Линебург био јако бомбардован и да су ми сва документа изгорела. Пошто сам родом из Босанске Градишке, што је онда припадало под хрватску власт, тако да сам се представио као Хрват. Пошто су они били наклоњени према Хрватима тако да су они моју изјаву прихватили. У фабрици сам радио на једној аутоматској машини за производњу мотор-бициклова.

Боравак у Хамбургу за време рата и после рата

За то време док сам био у Хамбургу био сам на слободи и могао сам ићи куд сам хтео. У фабрици са радио до ослобођења. Пошто је та фабрика била петнаест километара од Хамбурга, тако да сам имао прилику тако рећи свакодневно да посматрам савезничке авионе како бомбардују Хамбург. И противавионска артиљерија Немачке успевала је да и по неки авион обори, тако да сам посматрао искакање пилота из авиона. Један авион се срушио у непосредној близини фабрике где сам радио. Одма је полиција кренула са керовима у потрагу за пилотима. Пошто су пилоти из авиона искочили са падобранима полиција их је похватала.

Кад је енглеска војска ушла у Хамбург, прва три дана тако рећи није било никакве власти. Пошто је у Хамбургу било доста странаца: Руса, Пољака, Француза и осталих, и тако да су сви они почели обијати продавнице по граду. Свуда по граду је било пљачкано и обијано и највише се ишло за храном. Пошто смо се током та три дана морали сами сналазити за храну, тако да сам дошао пред једну продавницу хлеба где је већ био један број људи. Продавница је била закључана. У том тренутку наишло је неколико енглеских војника. Ми смо им рекли да бисмо хтели хлеба да узмемо. Они кад су видели да су врата закључана, они су обили продавницу хлеба и тако су нам дали хлеба колико је коме требало. У близини је била железничка станица где је био воз са теретним вагонима. Са разним конзервама хране намењенима за немачку вијску. Тако да су ти вагони обијани и свако је узимао за себе колико му је требало. Пошто смо после отишли у сабирни логор одакле је упућиван транспорт за Југославију. Пошто сам ја тада имао 21 годину, а моје родно село Доњи Подграци у подножју Козаре је махом било спаљено и уништено за време рата, тако да ми је један човек, пошто сам ја млад, рекао да би боље било да одем за Америку или Француску или неку другу земљу. И ја сам решио да останем у логору. Ту је било још Југословена који су остали. И ту сам био годину дана. И ту су нам из те енглеске команде рекли да ћемо бити упућени у земљу где желиш на рад. И пошто се то дуго чекало ја сам решио након годину дана да се вратим у Југославију.

Повратак у Југославију

Углавном ме је навело то да се вратим пошто ти људи који су били ту у логору са мном нису смели да се врате у Југославију. Ту је било усташа, четника, који су сви били у непријатељској војсци. И кад сам ја видео са каквим сам људима, решио сам да се вратим. Наравно да је ту било још који су хтели да се врате, тако да је формиран транспорт. Вратио сам се у Југославију у мају 1946. године. У Југославију смо ушли на Јасенице. Ја сам ту упућен са још једним бројем људи за Бања Луку. Ту смо били у притвору месец дана. Ту смо дали податке зашто смо отишли за Немачку, зашто се нисмо вратили после ослобођења. Ја сам дао изјаву да сам отеран за Немачку за време Козарачке офанзиве. Што ми је онај добацио што ме испитиво: “Треба да те је срамота, док су твоја браћа гинула ти си се шето по Немачкој.” Кад је дошо ред на следећег који је седео поред мене, кад је њега питао зашто је отишао за Немачку, он је одговорио да је у хрватској војсци био као шофер. И кад се повлачила хрватска влада он је са камионом био ангажован у том повлачењу и тако је отишо у Немачку. И тако

овај што га је испитиво реко му да је луд и да ће бити обешен. Тако у Бања Луци за време док сам ја био испитиван, са мном није било никаквих проблема и пустили су ме кући. Кад сам дошао кући био млађи брат са женом, тако да сам и ја ту био с њима, док нисам позван на одслужење војног рока. Од брата сам сазнао да ми је мајка погинула 1943, убиле је усташе. Мајка је пошла да се склони од немачке војске код сестре која је живела у долини Козаре, међутим, усташе су је пресреле и убиле. Мој старији брат Стеван који је био у партизанима је убијен, као и старија сестра Анка са троје деце у логору Стара Градишка. Отишо сам у војску 1946. године у јесен, и остао сам у војсци две године. Војску сам служио у Осјеку, па у Новом Саду, па у Београду, род моторизована артиљерија. Срео сам се са тим што је реко да је био шофер у хрватској војсци. И он је био на одслужењу војног рока.

Јелена Роскић

Девојчица у окупираном Нишу 1941-1945. године

Чланак говори о променама које је Други светски рат донео у живот једне породице у Нишу. Обрађују се питања свакодневног живота, односа са окупаторском и домаћом војском, школе и дечијих игара. Рад се заснива на сећањима Олге Љумовић (Миловановић) која је рат доживела са 8-11 година.

Увод

Госпођа Олга Љумовић је рођена 1933. године. Она је најмлађе дете Смиље Миловановић (рођене 1905. године) и Јована Миловановића (1892-1993) који је 1922. године дипломирао у Берлину и стекао звање вишег машинског монтера за парне котлове. Најстарији брат звао се Миливоје (1927-1945), он се борио у партизанима и погинуо је пред само ослобођење. Средњи брат, Михаило (рођен 1929. године), после рата завршава гимназију и након проналаска службе и женидбе, одлази у иностранство где и сада живи. Да би се још мало приближила структура и порекло породице о којој ће бити речи, није на одмет напоменути да су браћа Јована Миловановића били и Милутин Миловановић, предратни армијски генерал, као и Бора Миловановић, професор универзитета.

Ово излагање се у највећој мери заснива на сећањима девојчице која је у свом детињству доживела много тога што може послужити као историјска грађа. Међутим, сама госпођа Олга каже да се не сећа баш свега и стога се аутор унапред мора оградити од свих противуречности, неправилности и потенцијалних неисправности које се у овом тексту могу појавити из тих разлога.

Прва половина рата (1941-1942)

Долазак Немаца и њихов изглед

*Јелена Роскић (1983),
Београд, Опленачка
62/10, ученица 3.
разреда Петнаесте
београдске гимназије*

Улазак немачких трупа на нашу територију породица Миловановић је дочекала у Остружници код Београда јер је Јован Миловановић радио у стругари извесног Михаила Миљковића док није добио премештај за Ниш, тј. до лета 1941. године.

Немачка војска је парадирала тенковима и остављала утисак великог самопоуздања. Сваки немачки војник имао је униформу савршено усклађених линија, лаковану дугмад и чизме беспрекорне чистоће које би у строгом ритму одјекивале путем. Били су елегантни, изузетно дисциплиновани и својом појавом су изазивали страхопоштовање у народу коме је тада постало кристално јасно какву опасност представљају по њихове животе.

Аутоматски млин у Нишу

У Нишу су тада постојала два млина-Рошков и аутоматски млин. У једном пространом дворишту била је смештена огромна конструкција аутоматског млина и једна помоћна зграда. На доњем спрату ове зграде налазила су се канцеларије, а на горњем је био смештен управник млина, већ поменути Јован Миловановић са породицом.

Зграда млина је имала седам спратова и оцак дуг приближно 10 метара. У њој су биле постављене машине бордо боје, на међусобном растојању од око два метра. Укупна снага целог погона износила је 75 коњских снага, а енергија за производњу је добијана од велике пећи која се ложила у млину. Млин је у то време запошљавао око 180 радника и служио је окупатору као драгоцен извор прехранбених сировина, обзиром на то да је производио гриз, затим муларицу и неке друге врсте брашна. Без обзира на велики промет људи и робе, његов лакирани под је остајао чист "као у апотеци". Велики млински точак био је обавијен дугачким кожним каишем.

Једне ноћи, септембра 1942. године, партизани су дошли у млин и узели каиш да би од њега правили ципеле. Одмах сутрадан, када је дотерано 24 вагона пшенице, примећено је да каиш недостаје и под сумњом да је извршио саботажу руководилац млина, Јован Миловановић, заједно са сином Миливојем бива одведен у нишки логор и осуђен на стрељање. Госпођа Смилја Миловановић се обратила за помоћ доктору Јосифу Валчићу, нишком оториноларингологу и своме рођаку. Њих двоје скупљају сто педесет потписа који гарантују невиност њеног мужа и сина и они излазе на слободу након петнаест дана. Иако је Јован Миловановић заиста предао каиш партизанима, избегао је стрељање, али је од тада био под будним оком Гестапоа који га је и ухапсио.

Нациста постаје дужник Србину

Др Јосиф Валчић био је оториноларинголог, специјалиста, чија се кућа налазила у самом центру Ниша, поред седишта СС-оваца. Године 1942. један немачки командант се страшно разболео и његово стање захтевало је хитну лекарску интервенцију. Операцију је извршио др Валчић, спасио му живот и тиме заслужио Немчеву захвалност. Оно што је необично у овом случају је чињеница да је мајка оперисаног команданта дошла чак из Берлина да се захвали доктору, Југословену који је спасио живот њеном сину, оглушивши се о основе нацистичког мишљења и исказујући само примарна материнска осећања.

Због ове заслуге, др Валчић је, без бојазни да ће у њега ико посумњати, организовао тајне састанке партизана у комшилуку СС-оваца. Прерушени у сељаке, партизани су испуњавали ординацију и у тишини размењивали обавештења о бројности, положају, кретањима и плановима непријатеља. Велику улогу на тим састанцима одиграли су синови доктора Валчића, Војкан, тадашњи студент шумарства, а касније учесник у ослобођењу Београда и Беча и Ивика, који је тада студирао медицину у Београду. Доктор и његови синови су ипак били заточеници окупатора о чему сведочи и историјска литература (Златић 1994: 48), али то се дешавало пре него што је др Валчић спасио живот немачком команданту.

Жена доктора Валчића, Јела, ћерка композитора Јосифа Маринковића, извајала је бисту Јосифа Броза Тита (на основу добијене фотографије) која је одмах по завршетку рата, 1945. године, постављена у Нишком народном позоришту.

Друга половина рата (1943-1944)

Стрељања на Бубњу

Рације Немаца представљале су одговор на сваки вид бунта покороног становништва који би резултирао убиством неког члана немачке војске. Људи су једноставно купљени на улици, стављани у камионе са црном церадом и одвођени на стрељање у логору или на брду Бубањ (Златић 1994: 43). Приликом једне такве рације, највероватније 1943. године, два немачка жандара су трпајући старо и младо у камионе смрти, ипак нашли трунку сажалења у себи и поштедели живот десетогодишњој плавој девојци, Олги Миловановић, можда због физичке сличности са немачким девојчицама.

Дешавало се и да неки људи преживе масовна стрељања. Тако је, управо после поменутих рације и стрељања, Смиља Миловановић сутрадан у оближњој штали нашла крвавог човека који је на Бубњу задобио само повреду безопасну по живот. Дала му је одело свога сина и помогла да се неопажено, у току ноћи, склони из града.

Свакодневни живот

Иако је највећи број Нишлија врло тешко долазио до основних животних намирница и углавном зависео од добре воље сељака (Мирчетић 1998: 118), било је случајева да се породице хране скоро нормално. Такву привилегију је млин допуштао породици Миловановић која је имала брашна, живине, прасади, итд. Ситуација је била нешто тежа са шећером и тада се прибегавало трампи. Неколико месеци је један бугарски кувар, тајно, у својим великим војничким џеповима свакодневно доносио по три-четири килограма шећера и за узврат би од госпође Смиље добијао исту количину јаја. То је било 1943. године. Немци су убили једног бугарског команданта, због чега је цела дивизија овог куvara морала да оде из нишког краја. Бугарин је плакао страхујући због неизвесности која га очекује на руском фронту...

Бугари су се врло ретко овако понашали према покореном становништву. Углавном би били немилосрдни. Од њих су понекад били гори недићевци који су злоупотребљавали своју власт.

Школа и дечије игре

За време окупације настава у основним и средњим школама је углавном текла нормално. У одељењима од око тридесет до четрдесет ђака предавани су уметничко писање, математика, земљопис и много других предмета у основној школи, док би се предмети попут анатомије и латинског добијали тек у средњошколском периоду. Школски прибор ученика састојао се од таблице за писање, писаљке од камена и малог сунђера. Наставници, а још више професори настојали су да својим строгим понашањем одрже ред и дисциплину међу ученицима. Ономе ко не би написао домаћи задатак следовала је казна-одлазак у ћошак.

Године 1941. систем оцењивања се разликовао од данашњег. Са двојком би се ишло на поправни испит, док је јединица значила избацивање из школе. Тада су се носиле и униформе оличене у виду качкета код дечака и француских капа код девојчица. На њима је римским бројем био означен разред који ученик похађа, а арапским одељење. Немци су имали релативно коректан однос према ђацима. Знало се да за једног убијеног Немца стрељају сто наших, али су интелектуалце углавном мање узнемиравали. Већу штету су деци причињавали Бугари, четници, партизани...

С друге стране, ограничења наметнута реалним животним околностима утицала су на дечије часове забаве и разбириге. Деца су се играла увек у затвореном простору, у школи или у

кући. Излазак је био дозвољен до 20 часова, а ако би неко остао дуже, сутрадан би у школи био позиван на одговорност и кажњаван. Није било екскурзија и колективних забава.

Најпопуларнија игра била је мица-тракалица, а било је и других: јелечкиње-барјачкиње, клис (забавна тимска игра), између две ватре (са крпеном лоптом), школице, домине, карте...Већину играчака попут крпених лутака и лопте су деца сама правила због опште несташице. Они који су тада себи могли да купе одећу и обућу сматрани су људима који се баве илегалним пословима. Жене су правиле ствари од ћебади, плеле су чарапе од грубе вуне, а честа обућа биле су холандске кломпе са дрвеним ђоном. Тадашња деца су се често играла и са домаћим животињама: мачићима, кучићима, пилићима, прасићима итд. и на тај начин проводила своје детињство.

Бомбардовања

Бомбардовање које се најбоље урезало у памћење већине Нишлија је савезничко бомбардовање 5. априла 1944. године, на Велики петак (Николић и Тариташ 1998: 16). Тада је Ниш скоро опустео јер је становништво прибежиште углавном налазило у околним селима. У селу Драшкова Кутина, где се склонила породица Миловановић, бомбе су насумице падале. Разлог томе је био један погођени савезнички авион који се ослобађао сувишног терета и стога просипао свој смртоносни товар по околним селима.

Помоћна зграда у дворишту аутоматског млина била је погођена у једном ноћном бомбардовању, лета 1944. године, када су јој уништене стамбене просторије на горњем спрату. Нико није страдао јер се управник са породицом склонио у изнајмљену собу на брду Бубањ.

Партизани

У току самог рата изглед партизана, онако босоногих јер су ишли "у чарапама", био је, у поређењу са изгледом и утиском који су Немци остављали, веома лош, што је и разумљиво с обзиром на тешке услове у којима су се борили. У партизанима је било доста младића или такорећи деце, што је запрепастило команданте логора који би говорили: "Ово је концентрациони логор, а не забавиште. Зар су та деца партизански борци?" (Златић 1994: 23)

Тако је крајем рата наступило обрачунавање те "деце" са окупатором који се понекад скривао од народноослободилачких снага чак и у оцаима. У аутоматском млину један шеснаесто-годишњи партизан, дечак без породице и дома, тада је одбројавао последње секунде живота једном немачком војнику.

Ниш је ослобођен 14. октобра 1944. године. Први савезници који су се појавили били су Руси који су са ружама на тенковима објавили да настављају свој продор даље у Берлин.

Партизански борци су после рата сахрањивани уз све ратне почасте, као што говори пример Миливоја Миловановића који је 1945. године погинуо у селу Врпољу код Славонског Брода, во-зећи испред свог команданта. Наишао је на замку усташа, што му је окончало живот. Његов ковчег био је прекривен бригадном заставом и вагоном транспортован до нишког гробља.

Литература

Златић, Ј. 1994. *Страдалаштво српског народа у нишком ратном округу (1941-1944)*, I. Ниш

Мирчегић, Д. 1998. *Ваздушна бомбардовања Ниша у Другом светском рату 1941-1944*. Ниш

Николић А., Тариташ, С. 1998. *Бомбардовање Ниша у Другом светском рату*. Ниш

Прилог

Интервју са госпођом Олгом Љумовић

Госпођо Олга, реците ми где сте били када је почео први напад на Југославију у Другом светском рату?

То је било 6. априла, значи 6. априла. Налазили смо се у Остружници, село близу Београда. Ту је тата био на дужности у фабрици која се налази тамо, а то је стругара чији је власник био Михаило Миљковић. Тата је био на дужности да води рачуна и да поставља све машинерије које постоје тамо и које су биле потребне да се поставе. Руководио је том пиланом и 1941. године. После, настало је ратно стање, појавили су се непријатељи, покорили су нашу земљу. Непријатељи су наилазили, ми смо све то гледали. Ја сам била мала, колико се сећам улазили су тенковима. То је тако било гледати страшно јер се осећала огромна сигурност у тој војсци која је окупирала нашу земљу и наилазила, осетила се гвоздена чизма да гази по том путу где се осећало да ми више немамо снаге да се боримо... И тако, то је било тада страшно за нас. А ја као дете онда, много ми је остало у сећању у то време. Е, после је тата добио намештење и обавештење да мора одатле да прелази за Ниш. У Нишу...

Реците ми само када је то било?

То, након пар месеци после тога, после одлазимо за Ниш.

Које је годишње доба било, да ли је било лето или јесен?

То је било... Па било је лето. То је било топло време када смо ми стигли тамо са стварима и све то... Одлазимо тамо, добили смо стан у згради, млину који се налази и дан-данас доле поред станице. Наиме, постоје два млина. Први млин, кад се наилази, зове се Рошков млин, онда се звао Рошков млин, а одма' дели га зграда, зове се аутоматски млин.

У том аутоматском млину, исто је био власник мој кум, у том аутоматском млину се налази све аутоматизовано. На седам спрата је зграда та велика била онда. Онда, у дворишту се налази исто зграда која је служила као канцеларије, а на горњем спрату су били станови који су дати нама на употребу. Ту смо ми становали, тата је био на дужности. Ту се налазила огромна машинерија. Сећам се као дете, да та велика машинерија која се налази у самом том дворишту, у том млину, имала је отприлике снагу од 75 коњских снага. То се сећам. Цела та машинерија је погон, покретала је тај млин и то, у тој кол'ко сам пута свраћала тамо и посматрала и гледала. Ја сам била сићушна особа према огромној конструкцији која је ту стајала

унутра и радила под пуном паром, а ту се налазила и једна велика, велика као пећ где се само гурало унутра и стварала је страшну топлоту која је покретала целу трансмисију.

На том, ја сам гледајући тако приметила један велики точак који је био обавијен са једним каишем. Тај каиш је био исто јако дугачак и велики, који је покретао све то, од коже. Сећам се, једног дана, након годину дана. отприлике 1942-43, деси се ситуација...

Сећате ли се годишњег доба, ако не месеца?

Ја мислим да је био септембар месец, отприлике сећам се. Мој тата је био руководиолац целог тог млина, пошто је он завршио за вишег машинског монтера за парне котлове, вани, у Немачкој, некад у своје време. И он је руководио тим млином и целом том конструкцијом. Сутрадан, стигло је око двадесет четири вагона пшенице која је требало да се самеље у том млину, брашно да се добије. Кад су ушли унутра, нема више оног каиша који треба да изврши погон. У суштини је мој тата у току ноћи, дошли су, ми то нисмо знали нити смо смели да знамо као деца, дошли су партизани и он је дао тај каиш и однели су. Међутим долази сутрадан...

Али због чега је партизанима био потребан тај каиш?

Да би партизани могли себи да праве ципеле. Све је то због тога требало, нешто им је требало, а ми смо после сазнали, тата је рекао: "То им треба за ципеле", касније, једног дана, не тада, таман посла. И дошли су ујутру Немци, то је хаос био. Ту су дошли све са црним униформама, ту су дошли, то је страхота била кад су дошли и зграбили мога оца и мога брата. Тада је и мој брат радио са мојим оцем.

Ког вашег брата?

Миливоје, Миша покојни, старији брат. И зграбили су њега и мога оца и одвели и стрпали у логор у Нишу и настаје гужва страшна. Међутим, после тога, то је прошло пар дана, моја мама, колико се ја сећам, трчала је на све стране и одјурила на крају, одјурила је код мог тече, доктора Валчића да му каже и саопшти да су тату Немци одвели и то са образложењем да је саботажу извршио, јер тиме што је уклонио тај каиш не може да ради машинерија, не може да се мељава обави. Значи, створена је саботажа због које он треба да иде да буде стрељан, и он и брат. Мама је јурила, тражила, мучила се, ломила тамо и заједно нас вукла као децу са њом.

Теча заједно одлази са мамом и моли главног команданта тог дела. Обрати се ту још некима који су њега поштовали и ценили. И они су казали да може, једино да он изађе из тог затвора, јесте да се потпишу сто педесет људи, да гарантују за

његову исправност, и његову да није он тај кога они сматрају, да је саучесник. И тада мама долази и моли раднике који зграду су градили знајући тату...

Радници у млину?

Радници у млину. И сви су се потписали да гарантују за мога оца и мога брата.

А колико је било радника у млину?

Било их је око сто осамдесет тада и да гарантују за њега. И тата одлази, мама односи тамо и бори се за његов излазак, с тим што је много учинио и наш теча који је имао ауторитета код њих. И они су веровали и после краћег времена они тату пуштају и брата да дођу да раде.

Када их пуштају?

Не могу да се сетим, након месец дана, чини ми се.

У октобру 1942?

Пардон, не месец дана, раније, након петнаест дана отприлике. Јер морала је да ради мељава, да се меље за војску њихову и шта ја знам. И тада је тата дошао, али, нормално, увек су будне очи мотриле на њега од тада. И он је добро водио рачуна и пазио тако да, он је после тога говорио са њима на немачком, разговарао да није он то урадио и онда је он презентирао да је он завршио и школу тамо, у Немачкој, да он себи не би приуштио тако нешто да уради. И тако су они доста веровали њему и чак са неким малим гледањем, подозривости посматрали су га кад је говорио немачки па су му чак поставили и питање зашто он већ раније није проговорио немачким језиком. Могуће је да би он доста њима помогао и поверовали би му. Тата каже: "Нема разлога да ја проговарам немачки језик. Зашто? Ја сам желео да вам докажем да стварно нисам био то, е сад кад је дошло овако и завршило се како се завршило, ја вам се овако обраћам са овим." И они су чак имали поверења мало у њега од тада. Међутим, то је тако било после са мотрењем. Али, све се то опет некако лепо завршило. Тата је радио свој посао. Они су видели да је он један велики стручњак и да је све онако како је саопштено. Није никако хтео да се упада у неку непријатност. Али, једног дана...

Можете ли само да ми кажете када је дипломирао Ваш отац у Берлину?

Па, 1922-23. године, то је давно било. Онда када се није ишло, он је тада могао да оде. И тада је тата узео и радио нормално. И једног дана деси се таква ситуација да су се нека убиства десила. Не могу да се сетим тачно када је то било.

Не сећате се године?

Не сећам се. Да ли је то било 1943, или 1942-43. године да је настала страшна гужва у Нишу. Убиства су се десила тако да су се камиони заустављали.

Ко је убијен?

Од Немаца је убијен неко тако да су тада огромна стрељања била. Преко двадесет и не знам колико камиона је отишло на Бубањ. Ко год је наилазио, они су га скупљали. То је такозвана рација. Ја сам се враћала из школе и видела сам то, чак сам се и мувала тамо где сам видела оне Немце да нешто гурају, да нешто раде. Ја трк између њих да се прогурам, да уђем, да видим ко то све улази у те камионе са црном церадом, то ми је остало у сећању. Два Немца са оним таблама преко прса. То су њихови чувени жандари, и они зграбе мене и пребаце опет назад. Опет ја потрчим, па се прогурам испод ногу њихових, зграбе они мене и пребаце опет назад. Опет ја потрчим, па се прогурам испод ногу њихових, да прођем тамо са ташницом на рамену, и јок, они ме врате. Једно двапут сам тако, трећи пут ме зграбили, подигли, загледали ме њих двоје, а они као цинови и окрену ме полако, спусте ме са ове стране и нареду ми на немачком да ја морам да одем где сам пошла и запрете ми прстом. Ја се окренем и одем. Била сам тада, као дете плава. Па сам се после, као одрасла сећала – могуће да су они имали неки осећај да сам ја као мала Немаца или њихово дете плаво па су имали тако неко сажаљење према мени.

Иначе, било је и деце, и одраслих, било је свега. А ја сам имала неку срећу те сам тада преживела тај тренутак. То ми је остало у сећању. Међутим, пошто сам дошла кући, страшне, страшне су се десиле... Док сам ја стигла кући, тада, то поподне, то је било поподне, стигла кући и ја мами причам и, у међувремену, чујем горе у продужетку наше куће одоздо, могуће једно два километра највише, горе на брду једном, а то брдо се звало Бибањ, Бубањ, чула сам штектање митраљеза које нестаје тамо. Чини ми се, оданде су падале и чауре чак овамо код нас у двориште. Међутим, то се некако смирила ситуација те ноћи.

Али у зору, те исте ноћи у зору, ту даље од нас у дворишту налазила се једна велика башта. А у тој башти налазила се једна штала, у тој штали налазиле су се две краве које су ту тако биле потребне и један је водио рачуна о тим крвама. И одемо ми тамо, али ја нисам видела, мама је мене брзо избацила напоље. Она је остала у штали. У тој штали се појавио један сав крвав човек који је, ја сам нешто видела да мрда у јаслама, али тај крвав човек је погледао и молио маму да ником не каже да се он налази ту. Мама га је питала: "Реците ми ко сте?" Каже: "Ја сам стрељан горе, па нисам убијен. Пре ових свих сам пао. Ни-

сам, мало сам рањен, али све ће то већ некако да се среди.” И тада мама каже: ”и морате да будете ту.”

”Побегао сам одозго ноћас и сакрио се овде. Немојте никоме рећи јер знате шта може да се деси.” Мама каже: ”Знам. Цела би ми кућа била стрељана-сви би били стрељани, сви уништени. Него, сакривите се ви ту, ништа не мари. Ја ћу да вам помогнем.”. И мало касније, већ пада мрак. Каже: ”Ви ћете отићи онда када буде требало да падне мрак, да се не види. Онда ћете отићи тамо где има један споредан излаз кроз једну тарабу. Али, донећу вам одело мога сина.” И мама је узела одело мога брата, однела га тамо, пресвукла, оно је бачено у пећ, у ону велику пећ о којој сам причала, где се свашта баца и тако даље, која покреће... То је огромна пећ у коју може ко зна шта све да се стрпа унутра да изгори.

И онда је он тако урадио. Он се много захвалио и казао да је он син једног ту чувеног богаташа који је у близини ту, не могу да се сетим само имена тог богаташа, исто у близини, тамо је, ту близу нас. ”А сам”, каже, ”морао овде да побегнем. У’ватили су ме сад горе кад је била рација.” И мама каже: ”Добро, да знам коме сам помогла. То је све.” Нестао је тај човек и отишао је.

Дуго је година прошло и тако даље, чули смо једног дана, то је било можда 1957-58. године, не ’68, да је тај човек био на високом положају, ту негде у Београду. Нисмо никада отишли да поразговарамо са њим. Значи, остао је жив, изгубио се, некако се пробио и остао је жив. Ето, историја пише своје странице. Много тога се доживело, добро је и оволико што се човек сећа о времену које је било страшно тешко, а врло опасно.

Реците ми какав је био однос окупатора према становништву, али не само Немаца него на пример и бугарске војске?

Они су још гори били од ма кога. Бугари су били врло незгодна нација. Нису били не знам какви јер они су били верне присталице окупатора, али ако се и десио неки случај, то је био изузетан случај јер тај је имао душу, а нема је свако. Али и томе је требало нешто за узврат и опет није давао нешто, а да не добије.

Тако је тај један Бугарин који је долазио, ми смо имали све зато што смо радили у млину, имали смо брашна... Никада се није осећало код нас да ми можемо да гладујемо јер радили смо ту где смо имали право да добијемо брашно. Тада је тај Бугарин долазио и доносио нам шећер, али доносио је тако, не џак шећера, него у џеп. Велики, дугачки џеп имао је, сећам се, који напуни колико може, по три-четири килограма да нам изручи шећера, а ми за узврат у његов велики дубоки џеп дамо му јаја. Значи, једно са другим, а он је долазио, носио је неко млеко. То је био неки кувар, шта ли, коме је требало то и онда смо ми мало тако трампили. Мама је то радила, трампила робу да имамо мало шећера, јер шећера није било баш. То је било тешко време,

када је тешка ситуација била са многим производима. Многи су гладовали, многи нису имали. Захваљујући нашој ситуацији где је тата радио, па смо ми имали све, ми смо ту имали и живину, имали смо и прасе, имали смо све ту у дворишту, то се кретало, а млин као млин био је предиван.

Као и данас. Ако би икад неко отишао, он би могао да уђе у тај млин и замоли, и колико се сећам, кад сам у тај млин улазила као дете, гледала сам као да сам улазила у апотеку. Сећам се као дете да су се на једном спрату налазиле дрвене машинерије које су биле офарбане са бордо бојом – тога се сећам, са бордо бојом где су као сулундаре имали нешто повезано са плафоном, а то, ти солундари су били од стакла, а кроз то стакло могао је човек да гледа како пролази бело брашно, које се звало муларица, па онда друге врсте брашна, па онда гриз, тако... А доле, ту ко зна колико је било тих специјалних машина које су биле тако на два метра, па још једна машина где се све то гледало како то иде и доле патос, сав лакиран. Кажем, то је било као аптека. И дан-данас, сигурно, то је тако исто остало тамо.

Реците ми, које године су ваша мајка и Бугарин тако размењивали робу. Колико је то трајало?

То је врло кратко трајало јер једног дана он је дошао и почео да плаче. То је трајало можда пар месеци. Почео је да плаче, каже, мора да се врати доле, јер, каже, њихов неки војсковођа је погинуо, убили су га Немци.

Немци?

Немци, негде у Немачкој. И он мора да се врати. Морају да се врате кући тако да и он мора, каже: "Наводно кажу да треба да се вратимо кући, али ко зна, можда морамо да идемо на фронт, према Русији." Никад га више нисмо видели. А кад је отишао, више се није појавио.

А које је то године било?

То је било '42. године или '44, тако...

Ко је знао да ваша мајка и Бугарин тако размењују робу?

Нико.

Нико? Чак ни Ваш отац?

Тата је знао. Тата је знао али није обраћао пажњу, он је само знао да дође са неком кантом. У тој канти он носи млеко. Негде он свраћа да узме млеко и успут сврати код нас по јаја. Ето, то је било тако. То је била та размена – ми њему јаја, он нама шећер, а негде је узимао млеко.

Реците ми нешто више о Вашем течи, доктору Валчићу и о његовој улози.

Да, он је био специјалиста за нос, ухо и грло. Да, то је доктор Валчић који је био и који, за све време своју струку је радио. Међутим, имао је два сина. Један се звао Војкан који је био студент тада, шумарства, а други је био Ивика који је студирао медицину. Касније, за то време, они су били ту код оца и с времена на време када треба испите да дају, они дођу у Београд. Имају специјалне дозволе са којима они дођу јер морају да изађу и да добију тај документ.

Где су студирали?

У Београду су студирали. И онда када буде један период временски, они се врате и буду у Нишу. Међутим, у том интервалу временском, они су, у суштини, и радили за партизане. За то нико никада није знао. Одмах до њих, где су они имали своју кућу и становали, налазио се Гестапо. Само их је делила ограда.

Где? У центру Ниша?

У центру Ниша. Гестапо је био до њих самих. Е, ми смо много пута, тако су јавили преко радија да никада неће да нападају град када тамо бомбардују, Енглези и Американци, да никада неће центар гађати, него ће гађати периферију. Ми смо, мама је нас, децу, зграби и вуче нас, у прво време нас је вукла у центар града да спавамо код њих. И ми сваке ноћи када дође вече, трчимо и идемо код тече и тетке да спавамо-мама, браћа и ја. И ту остајемо целе ноћи. Једне ноћи, једне вечери, касно је било, око осам сати...

Које године?

1944. или 1943. То је била година у којој многе ствари су се дешавале. 1943. је била.

А које годишње доба?

Па, било је топло време сигурно, сећам се, јер се нисмо баш облачили тада топло. Сигурно је био јуни, јули месец, тако отприлике. Да, било је топло време. Тада сам ја, пошто сам била по природи прилично несташна особа као дете, ја сам волела све да видим, све да знам, интересовало ме је. Таква је ситуација била да сам волела свуда нос да гурнем што је тад било врло опасно. Али они су сматрали, ја сам још дете и нису много придавали важности. Тако сам се ја тако гурала кроз собе и једног дана отворим ја одају где је ординација мога тече, поподне, око седам сати је било то отприлике. Видела сам пуну ординацију све неких сељака са бисагама који су седели на поду, а други су седели где је ко наш'о згодно место и ту се приклонили и седео.

Ту сам спазила да се нека велика полемика води, али у тишини. На почетку су ме погледали и мало главе доле оборили док није изашао мој брат и рекао да нема места, није ту, да има

прегледе теча, да тако ја не будем ту. Ја сам се онда склонила, мами сам казала да сам видела пуно народа, сељака, код тече. Мама каже: "Да, видела си и ниси видела, сине мој лепи, јер то су све болесници за које не треба да бринеш. Теча ће њима све да среди тако да немају више болове у ушима." Ух, када ми помене уши, ја сам видела да су то неке, сматрала сам да су то болне ствари. И, овај, да ми је казала да грло нешто није у реду, онда бих казала да сам ипак чула да нешто разговарају. Али овако, уши, ах, то је нешто компликовано. Тако да сам тада знала да се ту нешто дешавало, али за шта ја нисам требала пуно да се интересујем.

Након дуго година видела сам да су они постали активне личности, да су отишли у рат, да су се борили... Старији, Војкан, он је постао активна личност у народнослободилачкој војсци, да и овај други исто тако, такође. После је отишао његов старији син и борио се и када је било ослобођење Београда, учествовао је у ослобођењу Београда. Нападао је заједно са ратницима који су тада ратовали, са партизанима и Црвеном армијом. И после тога отиш'о је са њима према Бечу. И сећам се добро да са армијом отиш'о је на Беч, ослобођење Беча и тамо је задобио тешку рану која је њему прошла кроз доњу вилицу и изашла овамо где је потиљак. Али, сва срећа, није оштетила ту тај део малог мозга, или тако нешто. Међутим, све су га лечили тамо и он је преживео то. Касније је са врло неумесним случајем погинуо ту, код Зеленог венца.

Реците ми због чега су сељаци могли тако слободно да посећују Вашег течу, доктора? Је ли он имао некаквог ауторитета код њих?

Јесте, имао је. То је лепо питање, имао је ауторитет од стране Немаца јер је једног дана, једног случаја се сећам, мислим да је то одмах после, '42. године. Деси се да се неки командант Немачке страшно разболео и добио неку високу температуру, да ли је добио запаљење, огромно неко запаљење, да ли уха... Нешто се страшно десило где је морала да се изврши операција и где је морало стручно све ту да се среди, итд. Он је преузео да изврши ту операцију у болници и тако да је он, тај командант, после тога устао и казао да ће он бити његов увек велики дужник њему за овако нешто што је урадио.

Мама његова, а он је пореклом из Берлина, тај командант, мама његова је дошла и тражила да види тог Југословена који је њеног сина оперисао. И овај је довео и овај се представио и онда је она казала да је много захвална за оно што је урадио за њеног сина и кад год би пожелео да дође нека изволи доћи код њих у Берлин и тако. Мој теча се богзна како захвалио, али како вели: "Никад више." Али је остао са ауторитетом код свих ових да нико никад није сумњао да је он искористио ту ситуацију и да је

себи приуштио овакву компликовану ствар која је била и коју је он радио, која је опасно могла да га кошта живота целе породице и свих оних који долазе.

Колико често су се одржавали ти састанци са сељацима? Да ли су то били партизани или...

Све су то били партизани, али пресвучени, и многи који су примали инструкције шта све треба да се ради и разносили то тамо где треба да се... И онда се знало где се ко кретао, каква је ситуација са Немцима, имали су они и доушнике који су саопштавали њима. Нико се није ни надао да су они ти који су за прикупљање много чега, од извештаја који су требали да се донесу, њима да кажу, разне околности су биле које су ови искористили, синови његови, и предавали да се пренесе партизанима. Они су били спона између... Тачно су знали колико окупатор има ту војске, где се у касарни ко налази, кад ко треба да крене негде. Значи, они су све знали да је то таква ситуација, добијали су извештаје, добијали су све, они су били главна карика.

Значи, они су у свему томе учествовали само као обавештајци? Нису непосредно учествовали у борбама док су студирали?

После, када је требало. И кренуо је напад, кренули су ови да долазе, Немци су почели да се повлаче, ови су их позвали и, нормално, они су отишли у партизане.

Поред Немаца и Бугара, да ли је био у Нишу у то време присутан још неко од окупатора ко је значајније утицао на живот обичних људи?

Па, не могу тачно да се сетим, не би се сетила ни моја мама. Ја мислим да су постојали и, ови, недићевци. То је била једна посебна војска која је оформљена по генералу Недићу који је био у Београду личност постављена од стране Немаца, који је радио за Немце, али је сматрао себе да он може да ублажи ситуацију, да не буде тако много страшно од стране Немаца, него је, као, покушавао да мало умири наш народ да не би страдао. Као, наводно, он је желео да не буде баш онај издајник као што сматрају, него је особа која је желела да се допринесе нашем народу, да га смири и да не би дозволио себи да брине о окупатору.

Какво је било понашање недићеваца према локалном становништву?

Зависи, како на кога баце око. Као и свуда постојала је таква ситуација да злоупотребљавали су... Понекад злоупотребе своју власт, нормално, и могу да буду врло ригорозни према народу, горе него окупатор. Рецимо, за време Немаца, они јесу

били непријатељи, али, они јесу били злоће тешке, али није се могло видети, они пролазе и траже да се поштују. Били су беспрекорно елегантни и дотерани, свака линија на њиховој униформи је стајала, је дубила...

Ко? Немци или недићевци?

Немци. Чизма, ма сијала се, лакована дугмад, ма све оно на њима, видела се једна војска опасна, дисциплинована, али зна се шта су све радили. Али тражили су да на неки начин исто, својим ауторитетом, дају до знања да нема игре са њима. Ја к'о дете, ја сам то све осмотрила и то ми је остало у сећању.

После, огромну разлику сам видела када гледам наше јадне партизане да иду у чарапама и све, али они за идеале имају неке своје. Док ово кад се хода, кад се иде види се чизма њихова гвоздена лупа по земљи и ја се сва најежим као дете. Али, с једне стране било ми је и пријатно јер то је војска. Док наши јадни мученици док нису дошли до своје слободе, па су се мало уљудили. Иначе, видело се колико је мука требало да се извојева слобода. Значи, го је човек, немаш услова, немаш ништа, голорук си, идеш да се бориш, да ствараш нешто... К'о сваки рат, к'о свако ослобођење, свака идеја у животу она огромне жртве тражи. Ето, ја сам мало као дете, ја сам приметила много што шта, што ми је остало у сећању...

Године 1944, то је било кад смо бежали. Па морамо сада да бежимо из Ниша, бежимо по селима ван домашаја града. И бежимо у једно село које се зове Ђурлина, ту смо једном ишли, па онда смо ишли у Драшкову кутину. То је једно село где смо јурили, сакрили се и сад смо ту нашли неко место, ту код неког сељака да преноћимо, кријемо се од рата, од бомбардовања, од свега. И настало је бомбардовање Американаца, Енглеза на Ниш. И то је била једном приликом велика, Велики петак овако пред Ускрс.

Велики петак '44?

Тако је, '44. 1943-44, тај интервал временски. То је већ при крају било кад и бомбардовање Ниша... И одједном, налазимо се, тако, у згради једној сељачкој која има само покривено горе, нема плафон, нема ништа, то је као нека остава где се налазе вериге, вериге где се ставља нешто, да се кува. И сад, сви смо се ту сакрили и одједном смо осетили да бомбе падају.

Као дете, на Велики петак је то било, сакријем се између врата која воде напоље и оставим врата широм отворена и тако такозовани рагасто, то значи у врата, сам стала, стојим, знатижељна, и сад хоћу да видим шта се ради, шта има тамо, али унутра сам. И одједним кад је нешто грунуло, па кад је стало нешто да се ломи и мало касније, утиша се. Нешто сам осетила тог момента кад је све то тако грувало и пуцало, падало, ја сам осетила

неку хладну промају поред самог стомака, ту-желудац. После тога се утиша све, и одједном ништа... Изађем напоље, кад има шта, огромни шрапнел на три метра од мене се набио у земљу. Вратим се унутра, погледам горе, на плафон, горе нема плафона, али има ћерамида, огромна рупа где је ћерамида. Значи, ударило је с ове стране, па пробило кроз врата, поред мене пројурило... И само за можда који сантиметар, можда и милиметар, мене би на пола пресекло, али је он испао тамо. Ја појурим одозго и видим тамо... Кад ја, 'ајде сад да кренемо и одемо унутар саме зграде и имамо шта да видимо-огромна бомба која је пала, она је ударила у један велики запис, једно велико дрво, пробила је доле можда једно три-четири метара и експлодирала испод тог записа. Тај се запис изврнуо и наслонио се на зграду и ту је остао, а испод доле, кад је бомба експлодирала, нас је доста спасло што је ударила доле, па експлодирала, те многи шрапнели нису нас покосили.

Кад доле погледам, оно стоји још увек оно дрво на жилама, а један део нормално се ослободио, па се нагнуло дрво на зграду. А доле искривила се жица и појавила се вода и по мало испуњава тај део полако, то ми је остало у сећању. То је било на Велики петак те године. Е, после сам чула како се то дешавало. Међутим, погођен је био један авион, погодили су га Немци и тај авион сад је журио, јурио и тако даље. И растерећивао се бомби, бацао је бомбе. Тако да је једна пала ту, а једна на врх брда, горе, близу једне трошне куће, где је ударила и срушила кућу, али опет врата њега и троје деце што је било испод остало је живо. Врата су она заштитила децу, и дан-данас тога се сећам. И код њих је пала бомба и код нас овде и још на многа места, али не знам где, али само знам за то и да су деца остала жива. Ето, захваљујући... Бомба је негде пала тамо ниже од оне детонације. Све се срушило, све је... Та врата су се наслонила још на нешто, а дечица су се набила испод како су стајала. Мајка им ментално није ту и тако да се и тога још сећам.

Да ли сте се скривали још негде?

Јао, не могу да се сада сетим, било је још места где смо бежали, где смо се крили, па се вратимо, па опет. Ноћна бомбардовања су била много, много незгодна у Нишу. Једно ноћно бомбардовање је било тако страшно, онда смо бежали, тада-те ноћи, бежали смо горе према Бубњу. Горе смо закупили једну собу да можемо ту да дођемо да преноћимо, па после тог преноћења вратимо се у току дана, опет доле. Опет кад дође, пада вече, ми идемо горе, тамо се сакријемо, ако бомбардују млин, ако бомбардују... Јер не знам колико метара, седамдесет метара, чини ми се, је био велики оцак, који је на том млину био. Па ми сматрамо, једног дана ће ударити онај оджак, па кад се преокрене, па кад удари овамо у станове и све, страшно, страшно...

И тако да смо ми бежали и ту, кажем, горе близу Бубња. Склањали смо се ноћу и једне ноћи када је бомбардовање било, и тата је те ноћи отишао заједно са нама, те ноћи је бомбардовање било и једна бомба је летела тако да је потрефила баш наш стан и ту је усред треће собе, а имали смо пет-шест соба, ал' једна трећа соба, па кад је ударила бомба у тај стан...

Да ли је тај стан био на првом спрату млина?

Не, овај стан је био у дворишту, тамо са десне стране кад се уђе. Е, после смо одатле отишли и ипак се вратили доле, ми смо волели да нам је боље доле и због деце да трчимо, итд. Е, опет смо се после попели у ову зграду која нам је остала неоштећена. Наново смо се вратили горе. Мама није волела да много хода уз степенице итд. Али сад, шта је-ту је, опет се вратила и отали смо дуго да будемо на горњем спрату.

Које је године било то бомбардовање када је и Ваш отац ишао са вама?

Ја мислим да је '44. година, то су најопасније године, завршетак рата.

Које годишње доба?

Летње доба, чини ми се, било је. Никад није зимско, летње, летње је било доба. То је било наших бомбардовање, могло је да се изађе... Да, да...

Тада смо били горе кад је било то бомбардовање, а да смо били ту све би нам отишло, сви би били покојни. Били смо тад горе на Бубњу, имали смо једну собу, узели смо једну собу, тако да можемо ту да преноћимо, а у току дана ми се враћамо... А после смо видели бомбардовање шта је урадило итд. Оно што је остало, ми то покупимо, па пренесемо.

Како је изгледао крај рата, то само ослобођење и долазак савезника?

Као, долазак њихов, радости...

Који су савезници први дошли?

Па, дошли су Руси. Руси су први, са огромним... Видим долазе Руси, долазе партизани. Партизани су ушли у млин, па кад су ушли партизани у млин, ту како се улази у двориште, поред саме капије те велике налази се портирница, била је отприлике три са три.

Ту се налазио стражар који би стајао, који би дозволио да се уђе унутра итд. Међутим, ту су партизани доводили многе које су ухватили, Немце... Било је Немаца који су се крили по оцацима, па га пронађу у оцаку, извуку га из оджака и доведу га ту. Ту су се обрачунавали партизани са њима и то се сећам, али не

знам имена. Један мали који је имао шеснаест година онда, који је у партизанима био од своје дванаесте-тринаесте године, чији родитељи не постоје више, ни кућа, ни ништа; тај је мали носио већу пушку од њега и ту се он разрачунавао са Немцима.

Како?

Тако, да ја нисам то видела, али зато сам прошла ту једног дана и видела на зиду прсте који су вукли траг крви наниже.

То је већ ослобођење и улазе људи, улазе партизани, ослобађају и чисте се разни непријатељи који су били ту. И нема ту да се питају да ли су они добри или зли, чим је он непријатељ, он више није добар. И ја, 'ајде то, то је тада било, онда сам гледала одатле огромне композиције јер ту близу је станица где се налазе разне композиције и видела сам много, много ружа и Рускиња, војске која весела, пуна елана одлази. Где иду? Кажу да иду на Берлин.

Шта је тада било са Немцима?

Они су нестали. И они су доживљавали непријатности, нормално, као непријатељи... Тако да касније дошло је до разних, разних суђења, многих...

Јесу ли Ваш отац и мајка учествовали у тим суђењима?

Не, не. Мама и тата, они су били оно што су били, преживели оно што су преживели. Нису имали после... Погинуо ми је брат који је отишао у партизане. Водио је команданта и онда је ишао први на мотору испред команданта, наишао је на заседу усташа у селу Врпољу код Славонског Брода. После су нам јавили депешом да је погинуо брат и после тога се договорили да по њега стиже један вагон. У сред вагона, сећам се ја, у сред вагона се налази ковчег мога брата, преко ковчега бригадна застава и четири војника који су га допремили ту. После смо га сахранили на нишком гробљу и тамо је остао.

Шта је са било са Вашим другим братом?

Други брат је после тога са нама био, после тога је учио гимназију, после завршетка свега тога он одлази, ради као службеник. Међутим, после тога жени се, добија два сина, одлази вани и још увек је тамо. Отишао је, има двадесет година откад је тамо. Иначе је био директор предузећа.

Шта знате о фолксдојчерима?

Они су се више кретали овде, већина њих је овде и доле, околина Панчева.

Значи, није их било пуно у Нишу?

Не, није их било у Нишу. Али то су сви који говоре перфектно српски језик, југословенски језик. Недићи су наши били, али

су исто били странка која је оформљена, војска оформљена по Недићима. Љотићевци, ја њих се не сећам, они су били по неком војсковођи у Хрватској, мислим, не могу да се сетим. Тако да су ови недићевци доста се кретали по Србији... шта те још интересује?

Интересује ме нешто више о жени доктора Валчића. Реците ми каква је то родбинска веза између Вас и њих, и ко је била његова жена?

Дакле, овако. Тетка-Јела је била татина сестра од ујака, а њен тата, тетка-Јелин, је био брат моје баке. Тетка-Јела је из породице Маринковић; по бакиној линији Јосиф Маринковић, композитор, он је деда, ваљда деда нама дође. Тетка-Јела као жена, као човек, она је била дивна једна личност, једна дивна фигура, дивно створење, једна широка душа коју су много волела деца. Она је завршила факултет, завршила је за апотекара, фармацију, међутим, никада није радила зато што је удата била. Али се зато бавила вајарством.

Једнога дана, за време окупације у једном малом одељењу које је она одредила само за њен рад на томе, она је добила слику, не знам од кога, једну фотографију, и за време окупације, она је радила попрсје, бисту Титову, маршала Јосипа Броза. То 1945. године, по завшетку рата она је предала позоришту где је та биста била...

Позоришту у Нишу?

Позоришту у Нишу, где је та биста стајала, то попрсје, чим се уђе у позориште, па одмах на удару, тако с леве стране писало је "Маринковић Јела", да је она то урадила прва, и то има своју симболику, зато што када су сви страховали, када је могло да дође до страшних ствари, да је то неко урадио... А ту их дели само ограда од непријатеља, од СС-оваца. И она је то урадила и то нико никада није дознао шта је то она урадила. Иначе, икад да је ико дошао да изврши претрес све би отишло у ваздух. Ето, какав је живот, свашта може да се деси.

Реците ми нешто о породици Вашег оца.

Мој отац је имао брата једног који је био армијски генерал пре рата – Милутин Миловановић. Значи, у оној војсци је био то. Други брат је исто био виши официр, морнарички официр који је исто био у оној војсци. Трећи брат је био професор универзитета, Бора Миловановић, за време рата је био и хапшен доста и у Горњем Милановцу где постоји и књига о њему јер доста је радио за партизане.

На ком универзитету је био?

Он је био на техничком факултету. После, за време окупације, отишао је тамо и био је у Горњем Милановцу. Кад су на-

стала хапшења и стрељања њега су исто у затвор стрпали, некако се извлачио, некако се регулисало све то. А тетка моја је била службеник, радила је као службеник у министарству финансија, а тетка друга, она је била професорка музике и филозофије, тетка Каја. Тако да татина фамилија је била врло оријентисана тако на неку династију која је онда владала, док је мој отац увек био за радничку класу. Много пута кад би дошли да поразговарају, да причају, да говоре, он би се својим мишљењем, својим идејама сукобљавао са стричевима. Тете су већ нешто друго биле, биле су еластичније, али стричеви су били врло неприкосновени када је реч о много чему, када се полемика води... Ето тако.

Пуно вам хвала.

У Београду, 23. 04. 2001. године.
Разговарала: Јелена Роскић

Биљана Андоновска

Стари логор голооточки

Тема рада је страдање гимназијалца Радосава Зековића који је у периоду од јесени 1949. до лета 1951. године био заточен на Голом отоку. Хронолошки пратећи његова сећања посебна пажња се посвећује условима живота и односу међу заробљеницима у једном од најмасовнијих политичких логора Југославије.

Увод

Непосредан материјал за овај рад јесте интервју вођен са г. Радосавом Зековићем у Београду. Циљ је приказ неких аспеката живота људи осуђених за стаљинизам након Резолуције Информ-бироа јуна 1948. г, а који су казну издржавали на Голом отоку.

Саговорник је о овој теми већ говорио јавно. О свом и о сличним искуствима објавио је и збирке прозе: “Тробље на главици” (1998), “Приче са Голог отока” (1998) и “Баволје вријеме” (2000), које могу послужити као контрола и критика његовог излагања као историјског извора. Зековић је укратко обавештен о сврси и циљу разговора и радо га је прихватио, као и сваки који би водио расветљавању табуисаних чињеница о логорима и политичким затвореницима бивше Југославије.

Радосав Зековић рођен је 1930. г, а на Голи оток одведен у јесен 1949. г, одакле је пуштен јула 1951. Дистанца са које прича о свом голооточком искуству је, дакле, педесет година.

Грађу ћемо хронолошки поделити на збивања од хапшења до стицања у логор, и живот у самом логору (услови живота, подела и однос међу затвореницима).

Од Берана до Голог отока

Узроке масовних хапшења саговорник је дефинисао као Титово разрачунавање са својим противницима након сукоба са

*Биљана Андоновска
(1981), Ресник
(Београд), Зеленак 1,
ученица 4. разреда
XV београдске
гимназије*

Стаљином и њиховог дефинитивног разлаза после резолуције ИБ-а лета 1948. г.

О поводима за хапшење говорио је замагљено и сводио их на критичку настројеност омладине, посебно у уском кругу деце из партизанских породица која су имала “већу слободу говора” на основу заслуга у рату.

Саговорник није помињао да му је сестра Стевка претходно била ухапшена, и ништа о догађају који помиње Р. Вежовић у поговору Зековићеве последње књиге. Вежовић ту говори о “нападу на одметнике” (два члана Беранског партијског руководства) у којем је Зековић био приморан да учествује, и током којег је дошло до инцидента: Зековићева пушка је опалила у сред тајне потере. Неколико дана после тога он је ухапшен.

Хапшење је изведено октобра 1949. у току наставе у Беранској гимназији од стране Удбе. Сачекан је велики одмор између часова како би ухапшене провели кроз све ђаке, за пример и опомену. Професори, иако обавештени о чему се ради, нису реаговали, јер би то повлачило и њихово хапшење. Бацаи 8. разреда гимназије “утоварени као вреће” у цип, одведени су у локално седиште Удбе. Тамо су задржани 20 дана: оптуживани за недозвољени стаљинизам, испитивани ко је још из њиховог окружења за Резолуцију, јесу ли они против Тита и сл.

Саговорник објашњава политичку неукост омладине тог времена (лишене струје, радија, телевизије) и наивни критицизам упућен Титу као некоме ко се “пегла”, не личи на “радничког сина”, “иде чист много, превише се кити”.

Група затвореника из Берана је превезена у Цетиње као сабирни логор, а затим возом преко Зеленике, Билеће, Загреба до луке Бакар где је на риви био укотвљен “чувени брод голооточки”. Путовање је било тако организовано да су се сва преседања вршила ноћу “кад нико не види”. Разговори у сточним вагонима, где су лежали једни преко других, није био дозвољен.

Од воза до голооточног брода спроведени су, мада је била ноћ, кроз колону удбоваца који су им држали руке преко очију како не би видели где се налазе. Кроз отвор за терет убачени су у утробу брода где су, такође, морали да једни на другима леже без разговора, док су “чувари у кратким гаћама, са штаповима и цокулама ходали преко нас и тукли ко дигне главу”.

Путовање је трајало око осам сати, и ујутру су стигли на Голи оток где им приређена “добродошлица”. Добродошлица по приспећу на Голи оток подразумевала је пролазак кроз шпалир старих заробљеника “сагнуте главе док вас они туку, пљују, и зову: издајници!”.

Новопридошле сврставају у петнаестак дрвених барака (“стари логор голооточки”) које примају по око 300 затвореника.

“И тако почињемо живети на Голом отоку”.

Живот у логору

Услови живота

Барака – од дрвета, са лежајима од “чисте даске”. У средини је кибла – посуда за вршење нужде коју пре зоре бојкотовани износе. Свака барака има свог “собног” и “командира”, чије ће функције касније бити описане.

Новима се даје стара, већ ношена униформа, шишају се до главе и брију. Бријање се врши сваке две недеље водом и бритвом, а касније руским машиницама за то предвиђеним. Умивања и купања нема: “Прљав легнете, прљав устајете.”

Храна

– доручак пред полазак на рад: пура (врућа вода помешана са кукурузним брашном) и црна кафа (“чашица” прженог јечма) преко тога

– ручак: чорба (од купуса или пасуља) и парче хлеба (векна од 600 грама се делила на 6 делова)

– вечера: мања порција чорбе и парче хлеба

Пошто се услед оваквог режима исхране појавила авитаминоза, средином 1950. г. уведена је по једна шаргарепа за ручак.

Вода

На Голом отоку 1949-1950. г. није било воде, већ је она у цистернама довожена са копна. Затвореницима је једном или два пута дневно следовала плитка (2 цм) порција воде. Жеђ је представљала један од највећих проблема. “То само знају голооточани – шта значи бити без воде... Усне нам пукле, читаве красте око уста... једва тајно хватамо кишницу.” За такав чин “вређања партије” да не брине о њима и “демонстрирања”, следила је казна батинањем.

Послови

Радни дан започињао је у 4 часа ујутру и трајао до вечери.

– вађење камена: то је био најмасовнији посао. Пошто је површински камен био неквалитетан, требало је из утробе “каменог острва” вадити мермер, камен који није склон да цвета и прска.

– зидање: од тако извађеног мермера касније су зидане камене зграде на Отоку, прво зграде иследницима, па милицији, и на крају “нови логор за нове хапшенике”.

– пескари: група тешких кажњеника зими је из мора вадила песак. Било је само једно место на Отоку где се тај посао могао обављати. Преко претходно постављене

дрвене скеле (дуге око 100 м), са дршком од 6 м и “једном посудом као кутлача” тражи се песак по дну, вади у тезге и носи.

Саговорник је обављао посао пескара и посебно наглашава неповољне климатске услове: јануарске температуре од 2-5°C, кишно време, немирно и хладно море, а нарочито страшни ветрови (услед којих је острво тако пусто и оскудно вегетацијом). Од тих ветрова су се кажњеници тајно бранили картоном од цементних врећа који им је био доступан. Њега су кидали и стављали под војничке блузе. “Тако смо ходали и стално шушкали од врећа”.

Кад нема посла “чувени посао је био да трком носите камен на леђима 100 м и баците га, а други тај камен узима па га враћа назад”.

Милиција

- иследници: њих шест, сваки задужен за људе из своје републике (“Најмање је било Словенаца”).
- “спољни”: милиционери распоређени дуж жице у озиданим полукружним бункерима на растојању од 50 м, са ноћном стражом, у сменама.
- “командири”: задужени за бараку. Ујутру изводе затворенике на рад и увече их доводе, уз обавезно пребројавање. Пребројавање је вршено још једном – увече у строју.

Број милиционера затвореници нису знали, а до разговора није смело да дође. “Ми смо њему могли прићи кад он зове за прекршај, на 3 метра, сагнуте главе, са рукама назад, скинуте шајкаче, и слушамо његову наредбу. Ако каже: иди узми камен и удари онога – ви то радите. Да ми њега питамо ко је он – то је потпуно немогуће било!”

Иста забрана разговора важила је и за милиционере. Уколико неко од њих или старешина згреши, били су позивани на континент и тамо евентуално хапшени, јер би такав чин на очиглед затвореника био јако болан и неповољан за ауторитет Партије.

Болница

Представљала је исту бараку у каквој су боравили и кажњеници: ”даске на два нивоа без ичега”. Ту су преношени болесници да не би заразили остале. Лекова није било. Дужност лекара обављао би неко од кажњеника (по струци доктор или студент медицине), а под надзором некога из Удбе.

Од масовних обољења саговорник је поменуо авитаминозу и кокошије слепило, проузроковане, пре свега, лошом и оскудном исхраном. Нехигијенски услови доводили су до појаве вашљивости.

Умирање људи

Људи који су из различитих разлога умирали у току издржавања казне на Голом отоку, ноћу су повезивани у ћебад и одношени. Неки су без икаквог обележја сахрањивани плитко на острву, а други са брода бацани у море. Саговорник се овде позива на закључке др Николе Николића, лекара-кажњеника у логорској болници.

Петрова рупа

Налазила се на брду и затвореници (међу њима и г. Зековић) су зидали зид око ње. “Ми смо знали да се то прави за људе. Они су дошли јуна 1950. Ми смо до пола брда носили казан чорбе, остављали га ту и враћали се без да се окрећемо. Онда кад пођемо, њих четворица, који су тамо тајно лежали, устају, узимају казан и после га врате празног на исто место... Ми смо знали да су тамо људи, али детаље нисмо могли ни смели да знамо...”

Подела и однос међу затвореницима

Нови и стари

При распоређивању у бараке настојали су да се националности измешају. Стари заробљеници нису смели да остварују било какав контакт са новима, док ови не “ревидирају став” и не буду примљени у колектив, “под окриље Партије”.

У време када је саговорник био на Голом отоку, по његовој процени било је пуно младих људи – партизана (25–30 г), студентата (21–22 г), али и “голобрадих ђака” од 16 до 18 година. Око 1950. г. било је и око 60 Италијана из Истре, комуниста који су 1943. г. после капитулације Италије дошли у Југославију “да помогну борбу”.

По приспећу на Голи оток затвореницима је стављана до знања неодређеност њихове казне. Дужина казне одређена у неком од затвора где су претходно ухапшени не важи, и на Отоку ће остати онолико колико буде потребно, док “не изуче школу”.

Људи дубоко са копна тешко су могли да се оријентишу и локализују место на којем се налазе. Сазнање да се налазе на Голом отоку дошло је спонтано преко Далматинаца (који су били из тих крајева и познавали га) или људи из туризма и морнарице. “Види се преко пута Лопар, део Раба, десно св. Гргур, а лево далеко видите Велебит и Сењ”.

Изношење ставова

То је била процедура пред спавање коју су под надзором “собног” (кажњеник од стране иследника задужен за ред у бараца и спровођење његовог “режима”) изводили нови кажњеници, а чији је крајњи циљ био пријем у колектив. Сваке ноћи по један затвореник ретроспективно прича свој живот, а преломни тренутак настаје помињањем 1948. г. Очекује се изношење пожељног става, признање кривице, покајање и

изношење што више имена “непријатеља”, оних који су били за Резолуцију или критиковали Тита. “Најгоре је било рећи да ниси крив.” Собни по списку добијеном од иследника одређује ко је био искрен (и примљен је “на старање” код партије), а неискрени се кажњавају бојкотом. Бојкотовани ујутру износе киблу, са њима није дозвољен никакав разговор, и у таквом положају остају све док после другог или трећег “изношења става” искрено не промене исти, покају се и приђу Партији. За оне који на било који начин прекрше правила бојкота, следила је иста казна – бојкот.

Друга врста казне био је пролазак кроз “шпалир”, stroj затвореника обавезних да пљују и туку кажњеног. Постојао је прећутни договор међу затвореницима: они који су били близу милиционера стварно су ударили и тукли (у противном, они сами би били следећи за пролазак кроз шпалир), а остали су импровизовали и глумили узвике, мржњу и ударце. “Ја сам прошао кроз шпалир од 1300 људи у 4 км. Да су сви тукли не бих остао жив. А верујте да су људи то глумили.”

Међу затвореницима постојали су људи “од Удбе убачени”, шпијунски за које, по претпоставци Зековића, ни иследници нису знали. Пролазили су кроз све кроз шта и остали кажњеници (глад, туча) “да би пратили спремамо ли ми нешто”. То је додатно повећавало опште неповерење међу људима.

Они који су примљени у колектив, сад могу да комуницирају међусобно, али никад слободно. Разговор о политици може бити само афирмација Тита и Партије, а о храни, глади и жеђи није се смело причати, јер је то представљало “увреду Удбе и партије” и повлачило санкцију (харанга). Пријатељства су била редукована и специфична: “Имао сам пријатеља, али му никад нисам смео рећи оно шта стварно мислим, а то није пријатељство. Имао сам Јована, држали смо се, живот нас је научио да се тајно помажемо, али не да ја њему саопштим шта ја мислим.” Саговорник овде наводи примере систематског разарања и најчвршћих, породичних веза и односа (између два брата, оца и сина), и довођења у стање “да сте празан суд који хода”, подложен свакој манипулацији зарад очувања личне егзистенције. У складу са тим ни мисао о било каквом удруживању, отпору или побуни није постојала.

Полуслободњаци

Према материјалу који поседује о затворенику (године, кривица, обављана функција у друштву, утисак и понашање у логору) иследник задужен за дату републику позива га на разговор. Слични разговори са иследником обављани су једном месечно. Када иследник у сарадњи са “собним” тако одлучи, одређени број затвореника кандидује се за одлазак кући. Тада они на датум неког државног празника (29. новембар, 1. мај, Уд-

бин датум) прелазе у “радну бригаду”, полуслободњаке. Од 5000 затвореника прозвано буде око 500. Касније се врше постепене допуне док се не формира група од око 1000 затвореника. Постепеност ових допуна у циљу је одржавања перманентне неизвесности. Полуслободњаци имају скраћено радно време (до 15 часова); храна је повећана како би се опште стање и изглед затвореника поправили и били што репрезентативнији када их пребаце на копно; пушачи дневно добијају по 4 цигарете (“Драва”), пуштају косу.

Радна бригада и њен положај и привилегије у односу на остале затворенике треба да путем контраста буду подстицај на “боље владање”. Пред одлазак на радну акцију на копно, после 3 месеца, полуслободњацима дају стара, али изабрана војничка одела.

На континенту

Овако припремљени голооточани се пребацују у неки од затвора у земљи и учествују у специјалним радним акцијама. Овај статус још увек не значи њихово потпуно ослобађање. И из оваквих група по 10–15 затвореника поново је враћано на Голи оток. После рада враћали су се марширајући као војска кроз центар града. (Наш саговорник био је у Брези.) И у затвору је режим био много блажи: дозвољене су поподневне шетње, слање пакета од куће, спорт. Благовремено затвореници су ослобађани уз обавезу јављања Удби. Али то већ не спада у домен овог рада.

Закључак

Голи оток основан је јула 1949. г. Радосав Зековић на њега је доведен новембра 1949. г, свега четири месеца након оснивања и памти га у првобитном облику. Као најтежу годину одредио је 1950. С обзиром на дистанцу од 50 година са које прича о свом искуству, и на то да се кроз живот активно бавио темама логора у Југославији, Немачкој и Русији, може се претпоставити несвесна надградња аутентичног искуства, али више у домену тумачења и анализе искуства, него у самим чињеницама које су биле фокус овог рада. Не сме се превидети изузетна деликатност теме и њена јака и бурна емотивна подлога. И у обради података тешко се одолева терминолошкој “обојености”: јесу ли речи кажњеник, затвореник, заробљеник и логораш заиста синоними?

Контрола извора могућа је: објављеним радовима г. Зековића и интервјуима које је давао, разговором са људима које је наводио у свом излагању, а са којима је делио ово искуство, као и поновним разговором са г. Зековићем на који је он радо пристао. То овом приликом није урађено из формалних ограничења, али може бити предмет даљег рада на овом проблему.

Прилог

Интервју са Радосавом Зековићем

Како сте дочекали 1948. годину?

Четрдесет и осме сам био у осмом разреду гимназије, кад је дошло до сукоба између Тита и Стаљина. То што су после рекли да је сукоб између земаља, није тачно. Био је то лични сукоб између Тита и Стаљина, јер Тито када је постао то што је постао, хтео је да се ослободи Стаљина и да буде сам. И добро, ми тада нисмо били политички образовани, ђаци послератних генерација, буквално сашли са дрвећа, и наставили да учимо 1945.

Колико сте година тада имали, седми разред гимназије?

Осамнаест година. Једино су нас учили да имамо пуна уста демократије и слободе, што смо читав дан чињели и радили много, добровољно; и код нас младих, који нисмо имали ни радија, ни телевизије, струје, већ на свећу ако је имао неко је учио, ми смо морали негде енергију неку нашу да избацимо. И прве критике које смо ми међу собом, ђаци, чињели, чињели смо на рачун Броза. Он нам је био некако кичоперан и као паун, знате, накићен, са рукавицама бијелим и ордењем, и за нас појам како смо ми то кад је дошао комунизам, било тотално несхватљиво. И почели смо помало да га критикујемо, као не треба му то... И негде 1948. године, кад смо завршили седми управо, па смо тек сам онда осми — нисам добро рекао, градили смо Нови Београд. То је била акција југословенска, добровољна, тамо где је данашњи Студентски град; још увек једна барака стоји приземна, са луковима. Она је остатак логора који је имао 46 бригада, ту где је данас Фонтана, ту је био тај логор. Ту смо радили, терали земљу са Дунава, на терен где је СИВ данашњи и где је хотел "Југославија". И послеподне, навече би клицали Титу и, знате, све што је требало. Међутим, те наше шале су дошле до Удбе. Кад смо се вратили назад у Беране, Удба је већ имала некакво јављање, некакво сазнање да су у гимназији као јединој школи, ђаци критички расположени према Титу. Ми нисмо тада знали да се опредељујемо ко је сада за Стаљина или за Тита, једино нам је било драго што је Стаљин критиковао Тита! Ми нисмо уопште... Пазите, до нас није уопште дошло то што се зове стаљинизам... Ми смо имали Совјетски Савез, синоним земље која је срушила Хитлера, и све, знате, нај, нај, ништа друго до нас допрло није. Али нам је било драго што је неко рекао нешто о Брозу, знате... И наша кривња је била по тој, по тадашњој,

тадашњем начину владања, то је толико наивна кривица, као да је неко испричао виц, знате, на Тита...

Да ли је то било раширено међу омладином?

Па не, не, није, јер обично је омладина тешко живела и тешко се усуђивала, знате. Ми смо се усуђивали, то су били синови такозваних партизанских породица, знате. Они су имали некакву слободу да могу да причају, јер су у реакцији, знате, оно из рата, тако да је то био уски покрет, не могу рећи широки.

Извините, а да ли сте имали свест да сте причајући против Тита радили нешто незаконито, што може да повуче неке последице?

Не, нажалост, јер смо ми још увек мислили да нам је срушена, како су нам причали, бивша терористичка Југославија, монархија, ненародна, без демократије, да је Тито направио, на име, земљу са највећом демократијом. Тако да смо ми тада вјеровали да је демократија у земљи нашој супер, и нико од нас није вјеровоао да за такав став да одговара. А ти ставови су наши били толико безазлени, причали смо у шали. Као на пример, узмемо фотографију Гедолфа у униформи и Тита у униформи, које страшно личе, и питамо некога, ко је овде Тито, и он гледа, стварно не може... хахаха... И то је био довољан грех, знате. Дакле из чистог младалачког немира... да нешто хоћемо своје... Тражили смо нешто, иако смо неуки били да то нађемо, и да нађемо правим путем... И онда је дошло до нас, ми смо видели да они живе на једној нози, онако мало бољој. Дипломатски магацини су били тада врло актуелни. Руководиоци су куповали, пошто није било робе, а сви остали су имали некакве продавнице где смо куповали робу са тачкицама...

Боновима?

Да, добијете толико тачкица мјесечно, са тим тачкицама после купите нешто, она броји тачкице и одреже маказама бон, тј. тачкице и да вам робу. Е, тај начин значи да је дошло до почетка стварања неке нове класе. Ми још нисмо били свјесни да разликујемо, али смо знали да то што видимо није добро. И ту смо мало критиковали, знате оно, помало причали вицеце, али смо радили, криво радили, учили, лети ишли на радне акције, добровољно, без хлеба, гладни...

Стварно добровољно?

Стварно јесте, ми смо добровољно ишли, то је чињеница, то је чињеница. Јер је одушевљење такво било, до нас је стално допирала пропаганда да је то систем гдје ће сиротиња добити оно што није имала прије. Значи сиротиња ће бити "нешто" у новом

систему, неки важни људи, равноправни, знате, то су све биле приче које су плениле људе. И на то смо падали. Ми нисмо знали много. Знали смо далеко мање него што данас омладина тих година зна. Ми нисмо знали шта је то радио, ТВ, струја – живели смо на лојаници, свећи, гасу, тако учили...

Како је дошло до Вашег хапшења?

Сада, када су се већ заоштрили односи између Тита и Стаљина, Тито је решио да своје противнике пренесе на терен. Ко год нешто мало прича о такозваној Резолуцији ИБ-а, тада по тој линији да се хапси. И за нас је то био шок! Одједном, у току наставе, чујемо у двориште гимназије улази цип. То је било ретко, у читавом граду била су два – један председник што је држао и други Удба... И улазе у двориште гимназије, улазе Удбовци, и са часова прозивају тог и тог, остављају књиге, излазе и хапсе га на лицу мјеста, у учионици, вежу га и чекају распуст, велики одмор, да би провели кроз све ђаке, да би видели како се то завршава. И ту је било најстрашније: велики је одмор, једно 1300 ђака је било испред гимназије... удбовци воде малишане (ја сам први био ухапшен), са пиштољем, иза на лобањи, малишан, нема браде... И сад те воде, и одједном мук, тишина у оном дворишту, маса гледа... Дакле, нас спроводе и у цип нас товаре као вреће, знате оно – један преко другог, и правац Удба. Тамо врше насиље над нама, питају нас да ли знамо ко је још за Резолуцију, и право да вам кажем нисмо ми знали ни ко је, ни да ли је, ни да ли смо ми... Па читали нисмо уопште.!? И ми смо почели причати истину: да немамо везе са Резолуцијом. Јесте ли ви против Тита? – Нисмо против, али нам је нешто сметало. Шта вам је сметало? – Неко је рекао: па он се пегла! Знате оно наивно ђачко: он иде чист много, он се некако кити, знате, везе нисмо имали политички. Па онда, нешто нам личи на другог, није он раднички борац, неће он бити за сиротињу. Тако смо причали наивне приче. Међутим, то је Удба казнила, јер су тамо, по несрећи, радили неуки људи дошли из борбе, сад морам рећи – без трунке школе, само физички снажни, неразумни. Одједном они сада врше насиље над нама, туку нас бесомучно.

Занима ме само, да ли је неко од професора одрегавао приликом хапшења ученика?

Не, нажалост, професори су већ знали. То је оно што је страшно! Они су већ знали да не смију бранити никога јер ће поћи и они у затвор. И они су ћутали, гледали... Они професори који су нешто рекли, њих су хапсили исто. То је највећи рекорд у нашој земљи да су из беранске гимназије ухапсили 60 ђака и 12 професора и наставника. То нема из једне гимназије... из свих осталих гимназија није ухапшен толики број ђака. Били су ђаци од 16 до 19 година. Била су четворица од 16 година. Можете пој-

мити, тада, тада ученик од 16 година, када нико од нас море није видео. Јест, у Београд на радну акцију дошли возом, али не на клупама, већ фургон сточни, ставе нам сламу и ми у слами три дана путујемо преко Билеће, Никшића до Београда. И то нам је једини животни излет – Београд.

Добро, значи одвели су вас у станицу?

Да, и после двадесет дана решавају, пошто је хапшење требало да се настави, да се направи места, нас тада воде до Цетиња, то је сабирни логор. Друге хапсе, а нас већ 1949. воде на чувени Голи оток, тајно, ми појма немамо где нас возе, нити ишта где ћемо бити, нико не зна. Само знамо да су нас свезане бацили опет у неке сточне вагоне... И Зеленика, то је код Херцег Новог, ту су нас ноћу довели са Цетиња.

Колико сте дуго били у Цетињу?

Били смо неких, мало... пет-шест дана у Цетињу, док су сабирали људе да би формирали композицију воза. У композицији воза сигурно је било једно 500-600 из Црне Горе, али после ће ићи стално једна композиција, док је трајало све то.

И нас воде нормално са тучом путем. Туча је била перманентна, да ли сте скривили или не, за сваку сигурност милиционер стоји поред вас, мало вас туче да би вас смирио. И ми нисмо на каросерији камиона седели, него смо лежали. Они хо-дају преко нас, друге сложе на нас као вреће, они стоје на каросерији, а ми смо доле као вреће. Тако да су нас тако довели читаву ноћ до Зеленике, ту нас пребацују са камиона на воз, вагон, за стоку. И ту нас затворе и композиција када је напуњена – крене, од Билеће до Сарајева. Ту исто на отвореном терену, ноћу када не види нико, прелазимо из ускога колосека на шири. Исти третман, вагони сточни, ми лежимо на поду као терет, не смије нико да седне, и ми у том положају идемо за Голи оток, а не знамо ни куда идемо. Можемо тихо понекада да разговарамо док вас не укеба онај, а чим чује, он приђе, и ногама те мало, цокулама, знате... Тако да смо у том положају прошли, једино кад се, кад смо ушли у загребачку станицу ту смо чули спикера станице који саопштава куда који воз полази и по нагласку смо видели да је то Загреб. И прошли смо Загреб, опет ноћ, и дошли смо до Бакра. То је лука Бакар у Кварнерском заливу, то је прије Ријеке, и ту смо, увијек се тако направи да се дође ноћу да не би видео свет. И ту је укотвљен био на риви чувени брод голооточки, теретни. Од нас нико није видио брод, јер смо ми дошли и стали лежећи. И онда отварају вагон и узимају једног по једног, једна колона удбоваца хвата по једног, стављају му руку на очи да не би видео где је, и рука руци, као терет дају га. И када дође до брода кроз рупу за терет вас бацају доле, с висине око 6 метара. Тако да нико није знао где смо. И сада, када се

напунио брод, ставили су нас исто тако, полегли нас па друге преко, и милиционери иако је било јако топло, они су у кратким гаћицама са штаповима и цокулама ходали преко нас и тукли ко дигне главу. И тако смо ишли, осам сати нас возио тај брод до Голог отока, планиран да ујутру око 9 пристане на пристаниште. Ми појма немамо за Голи оток, нико од нас не зна ништа, то је оно што је све тајна. И сутра дан пристаје брод, отварају поклопац брода и видимо небо, ко је могао да види. И спусте лотре, мердевине, оне обичне, и један по један иде ван. И чим изађу ови ван чујемо страшну вику и тучу. Хватају га и сада од старих заробљеника голооточана који су дошли месец дана прије, они су доведени и сврстани у две врсте силом, и кроз тај шпалир идемо сада ми нови, то је такозвана. добродошлица. И ми пролазимо кроз тај шпалир сагнуте главе, сви нас туку, пљују и зову: издајници. И сада гурају вас тако отприлике километар и по у том стању. Многи на том путу, богами, падну, уосталом ми нијесмо смијели питати колико, сигурно једно десетак је остало у броду мртвих. Многи су се сломили кад су их бацали, али нико није смио питати колико, шта. Ми који смо преживели, ми смо ишли кроз тај кордон до жице.

Жице?

То је капија, тамо сада чекају други, ови који су дошли прије нас, заробљеници који су морали под батинама да кажу да су ревидирали став. То значи да су одустали да воле Стаљина и да мрзе Тита, и да су се вратили у наручје Партији, да их Партија поново грли. И ми улазимо тамо и тамо нас сада распоређују, то је такозвани стари логор голооточки, са обичним даскама, баракма на брзу руку склепаним.

Колико је било барака?

Них је било 15 барака. У свакој бараци било је отприлике по 300 нас по нивоима, у боксовима, један иза другог, чиста даска без икакве деке, јастука. Немојте то питати, нема, нама су дали стару војничку униформу, скинули нас голе прије тога, дали су нам стару војничку униформу, прљаву, ми смо то натакли на себе и ушли у ту бараку и један до другог легли. И тако почињемо живети на Голом отоку...

И шта се ту дешава?

Највећи део догађања јесте – нови, који не могу никако да се снађу, стари кажњеници исто не смију да причју са новим, нити нови да питају шта је, где је? Нико не зна ни да се зове Голи оток. Видели смо море, видели смо камен, потпуно без икакве биљке, чисти камен и на том камену бараке камене, све је наок-оло грозно. И ту смо ноћили. Сјутрадан у 4 сата ујутро, буде нас: "Устај, бандо, устаај!" и ми за један минут, замислите тристо

људи, један преко другог, на она врата излазимо ван. Нормално, нема облачења. Ми јесмо легли у ономе што смо добили и тако ћемо годинама, нема пресвлаке, нема купања, ни да се умијете, то нема везе. Прљав лежете, прљав устајете. После неколико месеци у бараци такав је смрад био, јер смо унутра имали ноћну киблу...

Шта је кибла?

То је она посуда огромна где се мокри ноћу и врши нужда... Смрад од људи који се нису купали, знојави, смрад од измета... После тога кад је дошло лето, дошле су стенице, то су ројеви, црне даске су биле од стеница, у уста нам улазе, у нос, очи ваде стенице, вашке... Мислим, то је било једно страобално доба. Прво – нема где да се купа. Нама су делили воду, долазила је цистерна, ту нема питке воде. Највећа патња је била глад, али још тежа је била жеђ. То само знају голооточани – шта значи бити без воде, нарочито они који су дошли '49-50. године. Воде нема, цистерне дођу и једном дневно са поклопцем плитким порције војничке, то је била мјера да нам дају толико воде.

Зашто баш плитка?

Посуда је била 2 цм дубока да би се просипала док пијете, чаша није било. И онда нам сипају воду, јер, ми смо читаве усне имали кржаве од жеђи. Нема воде, знате шта је то?! То је ужас! И тако смо почели радити од 4 сата. Ујутру дају нам такозвану црну кафу, то је дивка, није нормална кафа ова. У води са мало пуре, кукурузнога брашна у топлу воду и то нам је доручак био. Испред бараке прије него кренемо, донесу у казану и брзо ти дају то. То се поједе, нема да се седне, него стојимо, брзо поједемо то, строј, алат и идемо на градилиште. И тамо смо, тада копамо и вадимо камен... различите послове, пошто нас је већ тада било, већ крајем мјесеца јула било је око 4000 голооточана. Када смо стигли мешали су, не рецимо Црногорце посебно... Босанце, мало из Хрватске, Србе, Црногорце измешају као гемишт... На пример 30 људи једна барака, 30 људи барака друга, али не са старим заробљеницима... Али међу собом се још увек не прича, јер је систем да сваку ноћ нови износе ставове своје, то значи пред читавим колективом, барака је имала 250-300 људи. Причате живот свој, отац, мајка, учили сте, не учили, завршили сте, у току рата напредни били, нисте, после рата '48. сам радио то и то, е тада – ту је преломно. До вас треба да дође сада, да признате, без обзира да ли сте или нисте, да сте прихватили Резолуцију, то значи Стаљинову критику Тита и да сте постали непријатељи и да захваљујући Партији нашој остали сте живи и послали су вас овде где учимо школу доброг владања, разумете?! То је сада испирање мозга. Преваспитавање, то почиње

сада, часови такозвани, јер је највеће чудо Титових логора преваспитавање људи.

Шта то значи?

То значи, они могу људима да чине шта хоће, да страхом и патњом преваспитају људе, да се одрекну да критикују комунисте какви су били, Броза и све ове и да заволе тако Броза. И сад како причамо како долази ред, сваку ноћ по један, два прича и ако буде неискрен они формирају строј и туку га. Скоро да су сви поново тучени због тога што су неискрени тако да га бацају у такозвани бојкот. То значи да не смије нико са вама још увек причати ништа. Ко буде рекао нешто тај ће опет у бојкот. И ви имате уста, служе вам кад добијете скроба, оно једете, и за причу немате шта да чините. Ви навече и то што вам је спавања остало мало, не можете спавати као ми јер пола од тога, од тих шест сати морате стајати дупке око кибле где се врши нужда. Бојкотован носи киблу ујутру прије зоре...

Како се зна ко је под бојкотом?

Под бојкотом се зна тако што на тој конференцији кад ви износите ставове и ако колектив такав по наговору собног који је добио од иследника списак кога треба даље тући, он саопшти после дискусије да је дотични лагао – није изнио све, има он још људи које је он оставио тамо и које жали и није их рекао иако су непријатељи. И сада треба над њиме извршити даљу тортуру да би он "истресао џепове све". И тек кад је све рекао онда га партија прима под своје, у загрљај, јер је непријатеље предао ђаволу, знате, јер је од вас тражено да што више кажете непријатеља, односно са ким сте причали док сте били слободни, односно ко је причао. Пазите, једноставно ми који смо тамо били ислеђивани код иследника Удбе, испитивани и осуђени, ми смо мислили да је са тиме завршено с нама и да ћемо сада да издржавамо казну. Међутим, кад смо тамо дошли рекли су нам: то заборавите што је било, ви дужине казне немате; онај ко буде био бољи ићи ће пре, а други, ако сте осуђени две године можете бити десет. Тако да је једино остало сада да људи у том грозном живљењу попусте и почиње да лаже сада и да прича о некаквим људима да би остао жив. Значи сад се окреће технологија и имаћете сад случај да долазе људи који тотално у животу нису ништа рекли. Али људи да би остали живи... Тамо је најтеже било да кажеш да ти ниси крив. Значи Удба је крива? Е онда је ужасно било. Само не реци: ја сам у праву. Значи измишљате сад кривице: ја сам био против Тита, против сељачких задруга, критиковао сам откуп (откуп је био ужас), што су стрељали без осуде људе или малишани кажу: убили су ми оца.

Шта се дешава када неко ипак каже да није крив?

Туча, грозно. Тако да су многи умрли од туче тамо, страдали. Тако да ми нисмо смели ни питати где их сахрањују. То је страх уведен каквог још човек познавао није, то је нешто ново. Ја сам прочитао пуно литературе о сибирским логорима. Стаљин је убијао, али кад пођеш за Сибир нема испирања мозга; живот је тежак, можете да хватате миша да га једете, траву... Код нас међутим кад неко у току рада буде виђен да од глади између камена нађе травчицу и стави је у уста (ми од глади нисмо могли ходати) он је навече био буквално гажен јер је тиме увредио Партију, да Партија не брине о њему. Киша пада, жеђ, усне су нам пукле, читаве красте око уста, ми једва хватамо тајно воду, кишницу, ко нас види – убије бога, јер тиме демонстрирамо против партије. То су ствари које је тешко данас рећи. Ја сам четири пута био у ситуацији да не могу речима да изнесем све, једноставно блокирани сте. Причате нешто што други гледа па после каже: Боже, шта овај прича, па то није вероватно. Можете ли појмити: јануара месеца имала је једна група тешких кажњеника који нису били довољно искрени и вадиле су из мора песак. Ја сам један од тих пескара који је вадио, и ја сам после о томе писао. Велебит-Сењ, то је најтежа клима која је зими – ништа није вијавица и снег на планинама каква је тамо. То бије снег преко Голог отока, зато биљака нема. Море таласа, хладно и нас доведу до мора (само једно место је било где се могло вадити) и ви постављате скелу дрвену, нормално у води сте голи, поставите скелу и преко даске и тако идете сто метара у дубини, други носе два-три камена да скела не би пала. И онда преко скеле идете квасни, таласи вас бију, не знате да ли је киша или море, потпуно сте мокри и читави дан са држалом од шест метара и једном посудом као кутлача тражите по дну песак па га вадите ван у тезге и носите. Читав дан радимо то. Навече кад идемо иза нас је квасан пут, из нас цури вода. Тако мокри легнемо и мокри се будимо. И тако нон-стоп идемо. Мокри дању, мокри ноћу. Јануарске температуре су од 4-5°C, али су ветрови страшни. И ми смо онда, тајно, једини материјал који смо могли да имамо кад смо радили – оне вреће од цемента, хартију смо цепали и један другом делили тајно и стављали испод блузе војничке, да тиме ветар ублажимо. Тако смо ходали и стално шушкали од врећа.

А остали послови?

Послови су били глупави. Најмасовнији послови су били вађење камена: у дубини утробе био је такозвани мермер – камен који није склон да цвета и прска, није лош као површински камен. И ми смо требали да дођемо до тог мермера на Голом отоку. Пошто није било стаза и камених зграда онда смо носили камен и зидали: прво иследницима зграду, па милицији зграду, па мало бункера, стаза... После тога кад смо мало напредовали

онда смо зидали разне ствари – нови логор за нове хапшенике, сад већ не од дрвета, већ зидане баракe. Тако да се увек нашло нешто. А кад није било посла онда је чувени посао био да трком носите камен на леђима сто метара и бацате га, а други тај камен узима па га враћа назад.

А колико је милиције било тамо?

Ми нисмо смели да знамо колико их је, али било их је доста. Имали су тзв. спољни, и посебне командире задужене за бараку. Они су ујутро долазили да нас изведу из жице и после подне враћали са рада. Значи они су нас на капији бројали кад кренемо и толики број мора да се врати. Милиционер нас је уводио и поново навече у строју бројао. Екстра су били милиционери спољни око жице на сваких педесет метара озидани полукружни бун-кери, они су стражарили ноћу у сменама. Ми не знамо колики је био њихов број – нисмо смели питати.

А да ли сте разговарали са неким милиционером?

Не! Ми смо њему могли прићи кад он зовне за прекршај на три метра сагнуте главе са рукама назад, скинуте шајкаче и слушати његову наредбу. Ако каже иди узми камен и удари онога, ви то радите. Да ми њега питамо ко је он – сачувај Боже! То је потпуно немогуће било са њима причати, нити су они, они смели. Они су имали наредбу. Њихов је живот још строжи био: да он донесе, иследник, неко из Удбе, фото-апарат на Голи оток, он би био хапшен. И Удба и милиција није смела имати са нама никакав контакт јер тако је режим предвидео.

Да ли се десило да неко од старешина згреши?

Било је тога, али не на лицу места, него би такве они тајно позвали на разговор на континент, јер би то ту деловало врло болно и њега би хапсили тамо далеко од наших очију и ставили у други логор. Све што се радило, радило се смишљено и тајно. Ми смо тек касније сазнали да је то Голи оток. Кад смо пуштани, сваког појединачно је иследник удбовац упозорио: ако будемо рекли где смо и како били – ми ћемо се поново вратити, али неће бити овако "леп режим" него ће бити према нама такви да ћемо оставити кости овде. Ми смо полазили са Голог отока са смртним страхом да се са неким не сретнемо, и после смо бежали један од другогa да нас не виде скупа.

Како сте сазнали да је то Голи оток?

У логору. Ипак се тамо морало сазнати јер је било са нама мало Далматинаца, онда, видите преко пута Лопар, то је дио Раба, неки су то у туризму или служећи морнарицу знали. Десно се види Св. Гргур, а лево, далеко, Велебит и Сењ. Ми смо

онда већ знали, отприлике, где смо. Нама дубоко са копна било је тешко да одгонетнемо, али људи који су били одатле, Далматинци и огроман број Талијана из Истре који су дошли '43, после капитулације Италије, комунисти Италије, да помогну борбу. Сви су они ухапшени 1948-49. године. То су виђени комунисти. Њих је било сигурно у време кад сам ја био у логору, око шездесет Талијана.

Да ли је у логору ипак био могућ некакав разговор?

Било их је кад си примљен. После другог или трећег изношења става, онада вас прими колектив (каже: он је окајао грехе) и ви се кунете да никад више... Они који нису примљени са њима, не смете причати, а ми, примљени, можемо причати између себе, али не да критикујемо кога. Него ако причамо о политици, причамо како је генијалан Тито, како смо ми, ето, луди били – то се могло причати, као и о раду. Не сме се причати да смо гладни или о јелу, о води, да смо жедни... То је та "харанга" – одмах вас увече зовну да изађете пред колектив и собни каже: "Ево је 'тица која се досад крила, али није могла дуго, открила је да нема воде, да је жедан, а тиме благи Партију", и уаааа – вас бојкотију. Значи, никад сигурни нисте били. И они који буду примљени нису могли причати слободно да се не би вратили. То је врхунац, савршенство система: да сте увек у нестабилном друштву, колективу, где вам сваки дан новост може бити нека. Не могу да говорим о процентима, али велики број је са Голог отока изашао са начетим психо-физичким и менталним стањем. Сви су, колико ја знам, мало накриво. Није тајна, ја дуго патим, моја жена зна, од воде. Једно доба сам стално сањао воду и ту чесму крај моје старе куће у селу. Ја бих ноћу зинуо и читава чесма, вода ми улазила у уста. Онда се будим: суво грло, а нема воде.

Ви сте ухапшени као јако млад. Како сте поднели то раздвајање од родитеља, породице?

Да. То је такво зрење било брзо... Да Голи оток није физички и психички оштетио људе, он је за неког могао бити и добар. Јер си остављен да се стараш сам о себи, дан за дан, како да тај дан вадиш камен а да се не повредиш и да дођеш како тако назад и да легнеш. Брозови логори су психички тешки били поред физичке тортуре. Физичка тортура је била средство, а циљ је био да останете жив, а да вас униште. То је разлика Тито-Стаљин. Стаљин је стрељао људе, а Тито није дао налог да се стрељају људи, али је дао налог: физички их тако измрцварите да он буде морално, духовно и психички мртав. И ви ходате као мртав, плашите се, ноћу сањате, дижете се. Тај страх вам је устоличен. Можете замислити кад после радите и ви чекате да вас неко испровоцира и налаже, лагања та да га

поново хапсе. Онај који дозволи да га поново хапсе – тешко њему. Живети под страхом деценијама, то је страшно.

Да ли је било неких идеја о отпору, побуни?

Не. То су ме питали толико пута, много... То је вјештина – они су разорили односе, другарство и личност. Ви сте жив били, ви сте ходали, али били сте у ствари мртав човек, који, ето, хода. Знате, и кад данас читам о немачким логорима, немачки официри, они се друже, причају, уче језике, пола њих се оженило Рускињама из логора. Можете мислити: љубав у логору?! Па онда пишу да су основали партије у логорима... Не знам колико ћете стећи слику... Можете добити опис физичког мучења, да вас сваки дан туче, да ли сте криви или не то уопште није битно, али ви морате порцију батина добити. Било је и дана без батина.

А да ли је истина да је свако ко прође поред бојкотованог морао да га пљуне или нешто слично?

Било је тако, али људи су се лукаво међу собом пазили тајно, без приче. Ми смо дизали руке да бијемо, и глумели к'о на филму. Ја сам био једном један од тешких кажњеника па сам враћен са слободе кад сам кренуо са још тројицом. Прошао сам кроз шпалир од 1300 радне бригаде. Ја да су сви тукли не бих остао жив, а четири километра сам прошао кроз то да ме пљују и бију. А верујте да су људи то глумјели. Одмах кад прођете, то што сте имали блузе на себи је расцепано да би видели како вас туку. Али нису људи стварно тукли. Јесу – неколицина који су задужени или који су били директно близу милиционера који их контролишу. И ако вас ухвати да нисте ударили ви можете проћи... Тешко је дочарати. Нисмо се ми тамо мило тукли. Али било је међу нама оних који су од Удбе убачени. Удба је толико вешта била да је и код Драже Михајловића имала своје људе, а не тамо где држе власт, као у логорима.

Ви их нисте препознавали?

Ма, јок! Мислим да их ни иследници нису смели знати. То су људи специјални који су дошли са групом из Београда. И они су тучени исто, гладовали, да би пратили да ли ми нешто спремамо.

Преко пута полуслободњаци који се спремају да иду вани и изван су жице (њих је око хиљаду) и они, видите, једу пуну порцију скроба, пуре, знате шта је то било. Кад би вам он дао мало, њега би убили. То је разлика између немачких и Титових логора. Или! Они су тим најбољим који су годину дана били, закљели се да чине добро, давали по четири комада цигарета "Драва". Ви сада имате случај где људи због пушења луде и он гледа пријатеља који је радом стекао право да цигарету "Драву" ставља у парче хартије од цементних врећа, узме два дима, од-

мах гаси и врати. Он ако би дао да повуче друг, пријатељ, који луди, не само да би му укинули порцију већ би га бојкотовали. Све је рађено да би разорили односе међу нама: нико никоме није веровао.

Да ли сте могли да имате пријатеља у логору?

Имао сам пријатеља, али му никад нисам смео рећи оно што стварно мислим, а то није пријатељство. Јован – држали смо се, живот нас је научио да се тајно помажемо, али не да ја њему саопштим шта ја мислим. Има тамо четири брата: брат узме и пријави да је од брата чуо то и то да би спасио себе. Отац пријави сина и онда му кажу: хајде, оче, туци сина! И он туче. Два брата Пека Дапчевића, Милутин и Владо: Милутине, туци Влада! И он пође и бије га. И кад је обавио то, сад кажу: хајде ти сад, Владо, туци Милутина. И сад Владо неће. И онда опет: Милутине, туци! Хоћеш Владу тући – нећу! И док год може стајати на ногама, они га туку. Пазите, ишли су да све односе међуљудске, другарске, родбинске, емотивне, униште. Да сте као празан суд. Тако су са вама могли радити шта год су хтели, са таквом стоком. Ми смо били изнемогли. Они су нам ускраћивали храну да би наша снага била толика да само можемо радити.

Са колико сте килограма отишли тамо?

Тамо сам долазио до 45 кг. Био сам костур тотални. Ја сам тамо страдао. После сам пет година лежао непокретан, и ту сам упознао своју супругу. Она је седела поред мене, а ја сам био у гипсаном кориту. И нормално, после не можете бити ви као и сви остали. Онда вам се устале неке навике, ево код мене – аверзија на певачице у кафанама. Тамо смо терани да певамо. Једва смо ходали са радилишта, а они кажу: певајте "Друже Тито", знате, имали смо песме тамо своје за Тита и Партију. Тако да ми смета звук песме, нарочито у кафани.

Да ли сте знали за Петрову рупу?

Ми смо знали да постоје горе затвореници, то смо знали. Ми смо прво зидали околу ње зид. Ја сам баш био на тој рупи. Ми смо знали, толико смо бистри били, да се то прави за људе. Они су дошли јуна '50. године. Јер смо ми из жице, испод брода, носили казан хране, чорбе те, до близу Петрове рупе, остављали тамо, и враћали се без да се окрећемо. И кад пођемо онда њих четворица који су тамо тајно лежали, дигну се, узимају казан и носе. И врате га празног. Ми га после узимамао празног назад. Ми смо знали да су тамо људи, али детаље нисмо смели да знамо. Ми чујемо у суседној бараци вику, лупање, ја нисам смео питати друга из суседне бараке шта је то било.

Да ли се дешавало да некога убију, и шта се дешавало са њим?

Да, како да не. Ко умре ноћу га ставе у стару деку, повежу и понесу. Ми имамо две претпоставке: има нешто сахрањених на отоку, у камену, ако то већ знамо. Један део су са брода бацали у море. Ја лично знам за Василија Бојовића, знам и кад, памтим то – 27. април 1950, спетљали га ноћу и понели, и у неку рупу је бачен, без бележења. Ја највише верујем доктору Николи Николићу, јер је био лекар у логорској болници, заробљеник – један део је сахрањен на отоку али без обележја, врло плитко, а један део је бацан у море.

Значи било је болнице у логору?

При логору, ми смо то звали болница, а била је то иста барака у каквој смо и ми били: даске на два нивоа, без ичега. И вас болесника, да не бисте заразили остале, пребаце ту. Ту је лежао, лекова није било, и тамо су радила два до три лекара-кажњеника под надзором неког из Удбе. Ту су болничари били доста млади људи.

Значи било је доста младих људи?

Много студената. После рата многи партизани су били млади људи. Ту око 25–30 година. Било је и нас као што је Драгољуб Мићуновић или ја (иста биографија, Прокупље, све исто), Драгослав Михајловић – то су све ђаци били; Шећеров Љубисав – адвокат, он је једини се мало супротставио и ударио милиционера.

Било је страшно. Лети стенице, а зими вашке. Повучете преко тела шаку и извадите вашке. Тако је било.

Пароле смо имали: Хвала, Тито, живио! Кад смо држали говоре имали смо: сви други би нас убили за ово што смо ми учињели, само хумани Тито и хумана Партија не. Него уместо тога нас поставља овде да учимо школу, да сагледамо грешке и видимо дубину своје издаје. Знате, то је лекција, то се одговарало.

Каква је била храна?

Храна је била... после тога смо средином '50. најстрашније године, почела је да хара авитаминоза. Људи су имали ноге потпуно као дирек – натечене и почела је да цури жута течност из рана. Многи су добили тзв. кокошињу болест. И онда су почели да нам доносе дневно уз оброк једну шаргарепу – као зец, знате оно у цртаном филму. Чорбу ставе... ми смо могли да погодимо – од пасуља (видиш неко зрно залута) или парче купуса. Онда ставе мало брашна, запршке, али то је нама тако слатко било... И векна од 600 г на шест делова, и то је јело. Преко дна давали су два пута чорбу, на радилишту или дођемо до барака, а ујутру качамак и мало воде.

Да ли можемо да се вратимо мало на полуслободњаке?

Ту главну реч има иследник. Иследници су били из сваке ре-публике за своје људе. Најмање је било Словенаца и они су били мирни. Најтеже је било Србима и Црногорцима. Највише је било Црногораца. Иследник по материјалу о вама оцени године ваше, кривицу, функцију коју сте имали у друштву и какав утисак имате, јер он вас често зове на разговор. Не често, једном месечно.

Како то изгледа?

Ви приђете у канцеларију и станете крај врата и он вас пита: "Је ли ишта у твоју блесаву главу дошло памети?" Ти кажеш: "Јесте". Он: "А шта?" Ти: "Схавтио сам да сам направио грешку". Он: "А чиме то доказујеш?" Он сарађује са собним (собни је кажњеник који је изабран да прави ред и спроводи режим који иследници нареде). Онда се кандидујете да идете кући. Али прво идете у тзв. радну бригаду, а то су полуслободњаци. Имају сада бараке изван жице. Тамо се прелази на неки датум – 29. новембар, 1. мај, Удбин датум, права свечаност. Прозову се они који иду у радну. То је страшна ствар – чекање ко ће бити прозван.

Колико обично људи пређе?

Обично од 5000 прозову 500. Онда прва допуна још 150, да се надаш. И кад формирају око 1000, ви стојите ту кадите на Голоме све, имате скраћено радно време до 15 ч, а пре се радило до мрклог мрака. У радној бригади имају појачану храну. Морају да се удебљају кад оду на континент да се види како је Партија бринула о њима. Ниједна свиња се не може тако брзо надебљати као човек. Кад га за два до три месеца надебљају, дозволе му да пусти косу, иначе је било шишање до главе. Онда ти дају од одела старих војничких, изабрана, оно прсло нама иде. Они су сад већ живнули, раде, певају. Сваку ноћ ми вамо слушамо како док се ми тучемо и кукамо они певају. Они нам тиме кажу: будите добри па ћете овако певати ко они. После три месеца иду на континент у неку, тобоже, радну акцију. Још увек они нису пуштени, али то је тактика, као да покажу народу: ево, ово је логор ибеоваца. И тамо сад нико никога не туче, пева се, по два милицајца као на стражи. Ја сам, рецимо, био у Бреси. Ми радимо и враћамо се кроз град, баш кроз центар. Марширамо као војска, носимо место пушке лопате, алат, и певамо Титу. Народ гледа. Враћамо се. И у логорима сада можемо слеподне да шетамо, чак су нам дали лопту, да народ види како се, ето, можемо и играти кошарку. Могли су од куће да нам шаљу пакете. Међутим, они да би ти страх одржали увек од таквих група по 10-15 на конференцији одлуче да врате на Голи оток. Тако је страх увек у вама. Ја сам се вратио из такве једне бригаде и тек ми је после било тешко.

Бријали су нас на 15 дана, само водом. После су узели руске машинице.

Разговарала: Биљана Андоновска

Бојан Дражић

Демографске промене и аграрна реформа у Апатину 1945-46

На основу архивске грађе и казивања непосредних актера у колонизацији Апатина након Другог светског рата, осликавају се демографске промене до којих су ова збивања довела.

Апатин 1941-1944

Између два светска рата Апатин је био индустријски град. 1941. град је имао 13 415 становника. Кад се тој бројци придода и бројно стање становништва оближњих села и салаша, цифра износи око 15 000 становника. Национална структура града била је следећа:

Немци	11 470 или 87.25%
Срби, Хрвати и Словенци	611 или 4.65%
Мађари	582 или 4.03%
Цигани (Румуни)	439 или 3.02%
Јевреји	60 или 0.05%
Остали	253 или 1%
Укупно	13 415

Као што се види на табели, Немци су били најбројнији. Они су у својим рукама држали око 100 приватних предузећа. Од фабрика, на територији Апатина било је (1941): две фабрике филца, две кудељаре, три велике циглане, једна пивара, једна чарапара, једно бродоградилште, пет већих пилана. Било је још фабрика и привредних организација, али су оне биле мање.

Окупацијом Југославије **6. априла 1941**, Апатин заједно са целом Бачком улази у састав Хортијеве мађарске. Мађарске јединице долазе у град половином априла 1941. Цигани, Јевреји и Срби прво су позатварани, а затим депортовани у логоре. Крупном велепоседнику Алберту Хабзбургу враћена је “Рибар-

*Бојан Дражић (1985),
Апатин, Лађарска
28, ученик 1. разреда
Гимназије “Никола
Тесла” у Апатину*

ска Централа”, сав посед у Бељу, а нови велепоседници “витезови” добијају имања. Првих година окупације, као и пре рата, делује немачки културбундт, али брзо се забрањује од стране мађарске власти.

Својим победама на Источном фронту, Црвена армија је напредовала према југословенско-румунској граници. Тих дана је у Апатину владала права узбуна. Немачке јединице долазе у град и сви Немци се врбују у одбрану града. У октобру 1944. у граду је била права забуна међу становништвом. Одједном би дошла заповест: “Не бежати јер ће Бачка бити задржана”, али намах ето друге вести: “Руси су скоро дошли до Тисе – Бачка ће бити евакуисана!”. Немци масовно напуштају град између 8. и 12. октобра и заједно са немачком војском прелазе Дунав, али добар део Немаца и даље остаје у граду. Црвена армија улази у град 15. октобра 1944. У сваку кућу је по молби СКЈ постављен један руски официр који ће чувати немачке породице од напада заосталих немачких и мађарских јединица, а и да би се спречио даљи одлазак Немаца из града. Партизанске јединице које су тих дана водиле борбе са Немцима око Богојева и Бездана, 24. октобра 1944. улазе у Апатин. За време Батинске битке, било је у Апатину око 70 000 војника Црвене армије и бораца Народноослободилачке војске. Војска се различито понашала према становницима Апатина. Када су војници били трезни, онда су били коректни. Али кад би се напили, онда су ишли по граду, пљачкали и иживљавали се на беспомоћном становништву. Упадали су у куће, тражили од домаћица још вина или ракије, а кад то неким случајем не би добили онда би силовали жене. Било је страшно а народ – Немци нису смели да се жале и буне, јер би онда добијали батине. Били су задовољни што су уопште живи!

Логорисање немачког становништва

Крајем фебруара 1945. године почињу припреме за логорисање Немаца. 28. фебруара 1945. органи НОО су издали наређење да се сви Немци окупе у двориште Мајерове куће (Српских владара 3-5). На том скупу су прозвани они који ће 1. марта бити одведени у логор.

Сваки појединац се трудио да избегне одлазак у логор. Најлакши начин за то је био да се прогласи за Мађара, а на основу мешовитог брака, порекла или само знања мађарског језика и онда би аутоматски избегао одлазак у логор. 1. марта, око 6 часова, сви одабрани Немци, скупљају се у двориште чарапаре. Одадле су одвежени у логоре Гаково и Крушевље. Од око 2.500 домаћинстава, у граду је остало само око 500 и то са око 800-1000 људи укупно. Апатин је постао аветињски, празан град.

У логорима су Немци терани на присилан рад. Било је у плану да се обави жетва да би се обезбедила храна за зиму за

колонисте који треба да дођу у Војводину. Немци су били дужни да предају све вредности које су имали код себе. Само у логору Крушевље је сакупљено око 300 кг златног накита. Било је појединачних случајева да је неко претучен или убијен, али то није била честа појава. Неки логораш који је успео да сачува нешто накита, давао је то чуварима који су га "спашавали" и спроводили до југословенско-мађарске границе. Упркос свему, много је старих, жена, деце и болесних оставило своје кости у тим логорима никада не дочекавши слободу.

Аграрна реформа

Пре рата, 16 апатинских породица крупних велепоседника (породице Шпајзер, Жидек, Веиндл, Домбович, Бекер) држало је у својим рукама преко 3.500 јутара обрадиве земље. Око 90 средњи породица поседника располагало је са 5.500 јутара обрадиве земље. Остатак од око 1.500 јутара обрадивог земљишта било је у власништву око 300 осталих, чисто пољопривредних домаћинстава.

На основу закона о конфискацији односно закона о аграрној реформи и колонизацији, сва имовина лица немачке народности постала је државна својина. Ликвидирани су крупни поседи и у дело је спровођен један од основних принципа народноослободилачке борбе, да земља припада ономе ко је обрађује. Под удар аграрне реформе долазе:

- велики земљишни поседи тј. они који прелазе 45 ха укупне површине или 25-35 ха обрадиве земље (оранице, воћњаци, виногради и ливаде)
- земљишни поседи банака, предузећа и акционарских друштава
- земљишни поседи цркава, манастира, верских установа и задужбина опште.

Немци нису директно потпадали под удар аграрне реформе. Већим делом они су дошли под удар закона о конфискацији, тако да су буквално остајали без ичега. Огромна количина земље коју су поседовали Немци прелази у државне руке. Према подацима НОО, у Апатину је конфисковано укупно 2043 куће и 8792 јутара земље. Сва ова имовина је била намењена за поделу колонистима.

Припреме за колонизацију и колонизација Апатина

Према плану колонизације, у Апатин су требале доћи породице из устаничких крајева Лике. На основу споразума република а у вези са насељавањем бораца на подручје Војводине,

почели су у Окружном Комитету КПЈ за Лику договори о потреби колонизације и најбољем начину да се она спроведе. У сваком селу, преко сваког НОО-а, преко партијских скојевских организација, сва су се питања разрађивала тако да су се људи почели полако пријављивати за колонизацију.

За један тако велик и сложен посао као што је колонизација, било је неопходно ангажовати више комисија при сваком месном НОО, које би се бавиле текућим питањима у вези насељавања.

Тако је 8. септембра 1945. у Сомбору оформљена Окружна комисија за прихватање бораца за округ Сомбор. Чланови ове комисије били су: Клисурић Тодор, Ланчушки Милош и Беретић Милош. Комисија је била задужена за попис конфискованих кућа и земљишта на територији Сомборског округа. Ти податци су слати Главној комисији у Нови Сад. Она их је слала Републичкој комисији, а она Котарским и Месним НОО Лике. Ови одбори су се трудили, у сарадњи са комисијом из будућег места боравка колониста, да се колонизација у једно место врши из једног места или из два суседна села или бар из исте општине. То би за људе значило да поново буду заједно у новом крају. Сматрало се да би се тако лакше снашли у новом завичају, лакше пребродили неминовне психолошке кризе и мање би се осећали носталгију за родним крајем.

Сваки појединац који је желео да се са члановима своје породице колонизује, био је обавезан да поднесе писмену молбу са исцрпним податцима о себи и појединачно за сваког члана свог домаћинства. Првенство насељавања Војводине имале су породице без земље или са недовољно земље, ратни инвалиди, удовице и борци Првог светског рата. Све приспеле потпуне молбе, слате су на сагласност котарском НОО-у, и даље Републичкој комисији на разматрање. Извршно решење доносила је Главна комисија ФНРЈ за насељавање.

Међу народом у Лици почињу припреме за колонизацију. Свако је паковао нешто мало ствари неопходних за живот-гардеробу, ситнији намештај, алат и стоку.

Од родних села до најближих железничких станица у Госпићу, Врховинама, Јосипдолу и Бихаћу, колонисти путују запрежним колима, војним камионима, а из најближих места долазе и пешке. На железничким станицама су их већ чекале припремљене композиције "влакова без возног реда" и даље се пут настављао железницом све до Апатина. Био је 2. новембар 1945. када је воз кренуо. У том првом транспорту било је око 320 особа са подручја бившег удбинског среза. Путовало се у теретним вагонима. Заједно и народ и стока. Било је хладно, касна јесен, падао је први снег. Путовање је трајало осам дана са паузом у Загребу да би се вагони проветрили и очистили. Пошто мост код Богојева није био оспособљен, композиција је морала прво ићи у Нови Сад, па тек онда у Апатин. —

Око поноћи између 10. и 11. новембра 1945. стигао је први транспорт личких колониста на апатинску железничку станицу. Без обзира што је било касно група ученика Индустријске школе дошла је да дочека први транспорт личких колониста. то су, уствари, ученици-деца ратника или млади борци који су ту нешто раније дошли да би се ишколовали. Изашли су да поздраве своје рођаке и комшије.

22. новембра долази други транспорт, а половином децембра стиже трећи. До краја децембра овде је насељено већ 600 породица. Највећи број колониста дошао је из села: Дољани 491, Калдрма 164, Крузи 158, Осредци 230, Мекињар 155, Јошан 151, Срб 137, Висућ 136, Цепашуша 131, Заклопац 129, Небљуси 128, Водотеч 123, Комић 109, Нетека 102, Мељиновац 82, Курјак 74, Куновац 83, Оравац 67, Дуго Поље 65, Гајине 60. Из свих осталих засеока број колониста је био мањи од 60 особа, појединачно по сваком засеоку. До краја 1948. насељено је укупно 5.195 особа. Ако се порекло досељених породица посматра по републикама ситуација је следећа:

Хрватска	850 породица	5071 особа
Босна и Херцеговина	17 породица	94 особа
Србија	8 породица	21 особа
Црна Гора	2 породица	9 особа

Као што се види, највећи број новонасељених колониста дошао је из Хрватске а од тог броја 5 035 особа потиче из седам бивших личких срезова и то:

Доњи Лапац	3025 особа
Удбина	1401 особа
Бриње-Оточац	226 особа
Титова Кореница	97 особа
Госпић	49 особа
Грачац	30 особа
Перишић	27 особа

У прво време су колонисти смештени у колективни смештај. Тек касније формира се у граду комисија за поделу имовине. Ова комисија је била у саставу: Тепавац Божо, Диклић Мане, Ћосић Дане, Платиша Милан и Чанковић Дане. Ова комисија је додељивала колонистима земљу, кућу и окућницу, у чијем решењу (тапији) је био јасно одређен број додељене куће и број земљишне парцеле. Кућа и земља су се додељивали у трајно власништво, са једном клаузулом – да се петнаест година не може отуђивати. Тиме се хтела спречити шпекулација земљом, тј. да неко после пар година проведених на земљи прода свој

посед, а и да би се људи везали за земљу чиме се смањивала носталгија и жеља за повратак у стари карај.

То је било добро замишљено, али је са друге стране уливало правне несигурности међу колонистима. Код неких се појавила сумња да ли је та земља стварно њихова, па су неки поред изговора о неприлагођености и стално присутне носталгије, и то наводили као разлог потребе за повратак у стари крај. Тако је у прве две-три године било повратака, али то није била масовна појава.

Приликом расподеле стамбених зграда појавили су се нови проблеми. Породице досељеника биле су неуједначене по броју чланова и по способности чланова за привређивање. Такође и стамбене зграде предодређене за додељивање биле су неједнаке. Било их је великих, зиданих од цигле, са више просторија, а исто тако и малих, грађених од слабог материјала (ћерпича). Због тога их је било тешко поделити, јер се полазило од броја чланова домаћинства.

Оваква расподела важила је највише за домаћинства која су у рату најмање страдала, односно која су сачувала већину својих одраслих чланова, способних за привређивање. Због бројности, овакве породице добијале су највеће, а тиме и најочуваније куће, обично грађене од тврдог материјала (цигле).

Жртве овакве расподеле биле су ратне удовице са малолетном децом. На пример, једној удовици са двоје малолетне деце, следовала је мала кућа. Мале куће углавном су биле на периферији града и грађене су од слабог материјала. Наравно да је то изазивало револт и сукобе. Комисија за расподелу кућа била је и заиста у незавидној ситуацији. И самим члановима те исте комисије све то није било схватљиво, али пропис је био такав и тако се морало радити.

Исти случај се поновио и када је вршена расподела земље за обраду, пошто је и земља дељена такође према броју чланова домаћинства. Свако домаћинство до четири члана добило је 8 јутара земље за обраду. Породица преко четири члана је на сваког наредног члана добила 2 јутра земље. Затим куће у којима је био неки официр добијале су додатно 2 јутра земље, али тај износ укупно није могао прећи 12 јутара по једном домаћинству (без обзира на број чланова домаћинства).

Нови проблеми при подели земље и кућа, јавили су се због патријархалног васпитања људи. Два рођена брата, обојица са својим породицама, желели су да иду у једну кућу, иако су им законски припадале две куће. Њихова жеља је испуњена, али је после двадесетак година дошло до проблема око поделе имовине. Све у свему, и поред великих проблема, успеле су да се поделе и куће и земља. На територији апатинске општине подељено је укупно 800 кућа и 9 000 јутара обрадиве земље.

Када су се све породице сместиле у куће, приступило се подели стоке. Стока се делила по принципу: једна крава, пар коња, нешто живине, коза или овца се делило на пет домаћинства. Тако, на пример, један дан краву музе једна породица, други дан друга Па један дан коње користи једна породица, други дан друга Испомогало се међусобно колико год се могло.

Слично се дешавало и са алатом за обраду земље. Добијали су се плуг, дрљача, сејачица и кола. То је такође дељено на више домаћинства. После поделе су се сама домаћинства договарала коће коме уступити "своје" делове од добијеног заједничког, па је неко коме је више био потребан плуг, а није му требала сејачица, уступао је сејачицу ономе коме је она била потребна, а за узврат добио плуг. Те међусобне размене и допуне некако су решиле проблем обезбеђивања сваког домаћинства стоком и алатом.

Комисија је још била задужена за обезбеђивање довољно хране за колонисте, како би се пребродила прва зима која је долазила. По доласку првог транспорта колониста у складиштима Управе народних добара већ је била лагерована летина те прве послератне године. Ова храна дељена је бесплатно колонистима, исто тако по одређеном правилу, да би се људи могли прехранити преко зиме.

До одеће и обуће било је веома тешко доћи, тако да се војничка одећа која је из рата донешена јођ дуго задржала. Да деца неби ишла необучена у боса, мајке су добијале по један војни шињел и преправљале га у гардеробу за своју децу. Нешто мало текстила се добијало преко специјалних картица тзв. тачкица.

Сто се тиче самог Апатина, а у вези колонизације, карактеристично је нешто што у другим местима није било. Насељавању Личана предходило је насељавање тзв. ауток-олониста из славонских села. У току рата усташе су их раселиле у Србију. После ослобађања они су, без икакве дозволе, почели да насељавају празне швапске куће баш у оним крајевима који су били плански предодређени за насељавање првобораца. По доласку комисије пружали су отпор. Међу њима је било чланова Месног НОО па су они интервенисали и код највиших органа власти. Пошто се у вези насељавања колониста тржила чиста ситуација ти су сукоби били веома непријатни. Касније се већина тих Славонаца раселила мада је добар део њих остао запосливши се у апатинској привреди.

Почетком 1948. Немци почињу да се из логора враћају у Апатин. Затим су неки одлазили у Немачку или друге земље. Немци који су остајали у граду нису имали где да станују. Нису имали више ни куће, ни земљу, ни летњиковце, ни салаше. Ништа. Углавном су становали код рођака, који су избегли одлазак у логор, или су плаћали стан.

Немци нису гледали благонаклоно на колонисте, а ни колонисти нису баш били одушевљени што су им прве комшије швабе. Немци су се, шта више, бојали "тих дивљих људи". Међу колонистима је било оних који никада нису видели ни воз, ни "струњу". Али колонисти су били презадовољни. Знали су да их чека бољи живот.

Ишли су голи и боси а певали у сав глас

Здравствена служба је слабо функционисала. Није било довољно ни лекара, ни лекова. Дуго се у Апатину живело "партизанским" животом без лекова, бабица. чак су почели и да се шире заразне болести. Харале су вашке, тифус, жутица и маларија. Интевенцијом НОО у сарадњи са групом стручњака - инфектолога из Новог Сада и Београда, заразе су сузбијене. Сведоци тог времена се чуде како су уопште преживели све то, када се узме у обзир да се вода пила из бунара, а ко зна шта је бацано у њих. Затим роба која је дељена није уопште била дезинфикована. људи су сами дезинфиковали робу тако што су је птапали у ракијски ком Водила се борба за голи живот.

Што се тиче школства, трудило се да се настава за децу редовно одржава. Сва деца су, без обзира на године (било је прераслих за основну школу), распоређена у одговарајуће разреде.

Међу колонистима ретко ко је имао више од основне школе. што се тиче квалификовања радне снаге, у прво време било је: 2 ковача, 1 колар и 1 шустер. Остали су били земљорадници. На састанку колониста основано је девет сељачких радних задруга. Свака задруга је окупила 5-10 домаћинстава. Задруге су имале на располагању укупно 1 200 јутара земље. Имали су 9 старих трактора и једног агронома (Аћимов Младен).

Квалификованих је било међу староседеоцима. Те прве године у чиновничком апарату било је доста Немаца, који су ослобођени из логора, затим људи из мешаних бракова, и из суседних села који су насељавали Апатин због посла па ту добијали и станове, и још других лица која су се из разних разлога насељавали у Апатин.

За неписмене су организовани "течајеви" за описмењавање, тако да је свако знао да се потпише.

Првих 5-6 по ослобођењу, Немачки и Мађарски радници представљали су главну базу квалификоване радне снаге у привредним организаујама Апатина. Без обзира на горке последице рата и у прво време нетрпељивости, радни људи свих народа и народности, брзо су налазили "заједнички језик". Разуме се било је појединачних екцеса и са једне и са друге стране, али не више толико честих као раније. до ког степена је постигнуто зближавање народа и народности можда најбоље показују податци о склопљеним мешовитим браковима. 1948. године је склопљено 74 мешана брака, а 1968. већ их је било 135.

Табела 1. Промена националне структуре становништва у Апатину након Другог светског рата

Нација	Година		
	1948.	1953.	1961.
Срби	6720	7113	10317
Хрвати	1297	1385	1825
Словенци	83	71	75
Македонци	13	19	43
Црногорци	5	23	91
Остали Словени	151	92	52
Мађари	4283	3515	3312
Румуни	615	638	787
Немци и други	628	2232	685
Укупно	13795	15008	17191

Процес исељавања Немаца који се и касније наставио био је пре свега економске природе Обновљена Немачка индустрија пружала је знатно повољније услове зараде, па стога поред Немаца одлази и изванредан број Мађара, па чак и Срба.

Насељавање Апатина настављено је и даље. Поред колонизације Личана, долази и више официра са својим породицама и овде се трајно населио. Исто тако преко стотину колонизованих породица одлази у друге градове, а само се десетак породица вратило у стари завичај.

Све те миграције, из темеља су измениле етничку структуру града. Сада је основно језгро његових становника чинио борачки живаљ из устаничких крајева бившег доњолапачког и удбинског среза и из неких других места бивше СФРЈ. Овом колонизацијом скоро потпуно је измењена национална структура град (табела 1), што најбоље илуструју резултати првих послератних пописа становништва.

Литература

- Буквић М. 1969. *Апатин кроз векове*. Апатин
- Калман Ј. 1988. *Стари Апатин на разгледницама и сликама*. Апатин
- Mayer J. 1983. *Apatin und die seine Menschen*. Daggendorf
- Мирнић Ј. *Немци у Бачкој у Другом светском рату*. Нови Сад
- Senz J.V. 1949. *Apatin und die Apatiner*. München

Архивска грађа

Историјски архив Сомбор – збирка мемоарске грађе

Историјски архив Сомбор – **збирка варије**

Историјски архив Сомбор – лични фонд Ђорђа Антића

Историјски архив Сомбор – збирка збирка народнослободилачког одбора Сомбор и Апатин

Историјски архив Сомбор – збирка среског комитета КПЈ

Историјски архив Сомбор – збирка фотографија

Прилози

Интервију са Зорком Љубојевић

Баба Зорка, из ког сте села дошли?

Из Мекињара

Како сте сазнали за колонизацију?

Када се рат завршио ишли су од куће до куће. Ко има вољу. Никога нису присиљавали да мора, ал добре воље ко је ћео ићи колонизирати се. Да смо могли, цело село заједно били би ишли. И онда се ишло групно. Ко скиме ћео. С родбином, пријатељима. Ретко ко био да је ишо само са својом фамилијом, него по две три фамилије ишле заједно кад су се сељили овамо. И онда када су дошли овамо, онда су распоређивали по кућама... и шта је знам, ко боље ко лошије – ко и сада.

Колико сте имали година када сте кренули?

Е па ја сам рођена... ето рођена сам четрест и пете, а четрест пете се и завршио рат... двајест пете сам рођена, сад сам се збунила, двајестпете сам рођена, а четрдесетпете се рат завршио и онда смо кренули овамо.

Како је било кад сте стигли у апатин?

Кад смо стигли ођека су били одборници, испре тога, ти који су предводили народ... ал се то није... него што се то ишло оним отвореним вагонима заједно стока и народ и све заједно.

Колико сте дуго путовали?

Осам дана. И онда када се дошло ође сачекали су ти одборници.

Је ли била ноћ или дан кад сте дошли?

Па онако предноћ, није баш ноћ била, предноћ. И онда ето тако распоредили нас ође где је школа и задруга. Шта ја знам, ће се ко могао сместити. И онда сутрадан су ишли ти одборници по кућама и ће су куће биле празне, онда су ту распоређивали народ.

Колико вас је било у породици?

Па била сам... Матер наша сама, отац нам је погину 1941. И нас шесторо.

Како сте се навикли на Живот у новој средини?

Онда кад смо дошли... знаш како је било, како смо се навикли (смех). Мало је и смјешно. Било је народа који није видијо ни воз, ни струју ни сијалицу. Моја свекрва била са њих

четри мушкарца и долазе увече кући. Па није знала угасити светло док они не дођу. Скинула мараму и млатила да угаси свјетло (смех). Ондак смо везали на капије... Онда се ишло у град рано, а не овако кошто ви сад идете. Ишло се око 9 сати и ондак неку објелешку мораш метити на капију да знаш ће ћеш се вратити. Било је свега. Беда и мука.

Шта сте донели од ствари?

Па нисмо ништа ни имали, али оно што смо имали носили смо. Мати моја јадна краву догнала, заједно са кравом спавала, мислим у истом вагону се иша и народ и стока. Тако ко шта има догна, неко је прода, неко догна, ко и ови што су сад дошли. Приближно је све то исто. И ето тако. И онда кад смо дошли овде, онда су распоређивали, па су нам дјелили то ко што и сада дјеле ту помоћ, само је то било бједније. Нијесмо имали леба, него највише било кукуруза, онда по чардацима. И онда су дјелили кукурузе. И онда су давали. Ођека било стоке остало од ових људи који су отишли, па су онда то дјелили. Једну краву на нас пет фамилија. Па онда један дан сам ја ишла мусти, други дан она... и тако. Ма беда и мука!

У којој сте улици добили кућу?

Ође у истој овој. Пригревачкој. Светоиванска онда била.

Кад сте се удале?

А онда четрдесетседме сам се вјенчала и удала. Четрдесет-девете родила сам ћерку Мицу. Четрдесетседме ође док смо се мало упознали, док се то мало... на игранку вамо тамо, онда то тако.

Где сте се запослили?

Радила сам у Корпари. Највише је било народа, овога нашег који је отуда доша што је радио у корпари, јер то некако онда није било савремено, него се на руке љуштило пруже и онда плело се, сјекло се рукама, није било машина... Највише је било у Корпари. Из Корпаре сам прешла у Ужарију. Онда када сам се удала и родила Мицу њесам нигде. Онда сам ишла у задругу. Онда је била задруга. Основала се та задруга, али смо ми били накакав народ, враг зна какав. Ја и данас мислим, ми смо били голи и боси и гладни и свакакви, а ишли смо оним колешинама и пјевамо пјевамо све у глас, а не зна се ко беднији од кога. Раширимо да ручамо, онда није то било овако овије врећица или нешто, имали новине швапске, враг зна од када су биле на тавану, замотамо боту паленте и једемо и увје добро. Увјек нам било, враг зна, није си ни разбољевао народ, а сад кад је све добро, сви болесни. Из бунара пили воду на салашима, ко зна шта

је унутра бацано и шта је било. Две војске прошле туда, али джабе, и ми пили.

Како сте се слагали са Мађарима и Немцима?

Бојали се они нас, кад смо ми долазили то... па то дивљи народ. Како се неће бојати, кад се ја сјетим како смо ми изгледали. Виде да смо ми народ дивљи, да ништа она кола, то нису била гумена кола, то су била дрвена кола и оне шиње гвоздене, а туда ниђе није било асфалта, уопште није било асфалта. И онда кад сједнемо у она кола, а оно дрнда и све, ал, ал ми смо били дивљи народ да нам ни враг није смјетао, увјек пјева, увјек. Кад се сретнемо поздрављало се све, ал већином су закључане куће њихове биле. Док њесмо се мало упознали.

Да ли су одлазиле Швабе из града?

Па ови њесу. Они су пре нас отишли прије наго што смо ми дошли. Сви ови Швабе су били под мађарски, шта ја знам, као Мађари. Тако је то писало неко вријеме док се није дало на јавност.

Да ли су мала деца ишли у школу?

Јесу, ишли су. Ишли су у школу. Само дивље. На дивљи начин, како би ја рекла. То се јако тешко удруживало. И тако, мало по мало, онда је и народ видијо... једно са другим удружи се, и добро. Није било туче нако да се... њесам чула да је ико кога убио. Помирило се са тијем да се живи заједно. И тако то, мој Бојане, синко. Добили смо мало робе, ко и ови избеглице сада, наша матер јадна, бог да јој душу прости, добила је један стари шињел да сакроји нами нешто. А због те старе робе и зараза владала. И уши, па чак и тифус. Па су онда ту одећу стављали у бурад, па преливали комом од ракије. Преко Црвеног крста онда су дјелили, како се коме ћело. Па била је туга и јад. Најпростије речено туга и јад само (сузе у очима).

Шта сте тачно добили?

Свака фамилија до фамилије добила кућу са башчом и земљу ван града. Неко њиву, неко виноград, а неко воћњак. И ондак та земља се није могла обрађивати, па онда ту земљу дадеш у задругу и у задругу идеш радити и тамо добијаш дневнице. Не паре, онда није било пара него храну. Кукуруз и шеницу.

Да ли је неко имао предност при подели земље и куће?

У одбуру је било два-три човека. Ћосић Дане, Стево Вучковић, Чанковић... Они су били испред тог народа. Онда су они то редом. Најпре су биле по три четри фамилије нако, ре-

цимо у једној кући, док се све то средило. Добијо онај кућу, овај... Они који су у Лици били богатији, и ођека су добили бољу кућу. Најгоре су прошле удовице, али њима је било важно да под кров дођу, ма какав био, није се знало бирати... а ове које су стијем радили, они су знали ко ради, па која боља... И ето тако било, ко и данас. Тога ће бити увјек. Ко има кога и ко има мало везе, тај дође лакше до свега.

Да ли је која фамилија остала у Лици?

Остало, неколко фамилија које нису ћеле ићи.

Зашто нису хтели ићи?

Па тешко је то било кренути се кад не знаш. Није то био упознат народ, па кажем да било народа који није видео ни сијалице, није видио ни воз. Ондак су у воз први пут сели. Онда неко прича... Ах народ ко народ, тобоже нешто знају, па ондак на сто начина се једна ствар исприча. Онда неко вели идеш тамо у швапску кућу, убиће те Швабе.

Да ли је било колониста који су се вратили у Лику?

Јесте. А да, је је, било их је који су се одма вратили. Није им се свидјело, њесу се могли уклопити. И онда је ишло на своје, тамо назад у Лику.

Да ли сте ишли у школу у Мекињару?

Не, него после рата кад се рат завршијо. Ондак се ишло од куће до куће, мислим... ко је нешто зна. По кућама се оснива тај течај. Рецимо, ти сад нешто знаш читати и писати и онда се скупи то у једној кући па онда су тако те училе, које су нешто знале, онда училе слова и потписати се, ма јадно. Ко зна читати и писати мого је постати све. Ја сам ишла чувати ћурке, зато сад мрзим ћурке. Сви су од нас учили читати и писати, до мене. Ишло се две године. У једној години два разреда смо завршили. Сад знају колко-толко. Нико није био нешто описмењен, али све знају у фамилији дољи мене, ја сам била најстарија, мени нису дали у школу и после се заратило...

Да ли сте ушли у комунистичку партију?

А, то се морало. Ниси мога ништа добити. Кад се моја Мица запошљавала у Чарапару, она се није могла запослити док није добила да јој је ћаћа члан партије. И ако ниси ћео бити члан партије мора си, јер не можеш добити ни поса, ни ништа. Ће год одеш, то ти је требало увјек. Главни докуменат је та црвена књижица и онда, мало по мало, то је изумирало и избацивали из партије, ко није ћео ићи радити. Ма свашта је било сине. Углавном у партију мораш, поготово ако си неће ћео ићи радити.

Да ли су долазили попови из лике овамо?

Нијесу. Било је онда партија против попова, њесмо смели ођека ни славу држати. Ако направиш ручак за Божић или нешто, мораш закључати капију, да те комшија не би тужио. Такав је то систем јадан био. Народу се забрањивало све што је било везано за цркву. То се сад ето враћа, откад је Милошевић доша, за те славе и попове.

На крају како се живело кад сте се навикли?

Е, како коме срећа. Било је јопет и богатих и сиромаша. Ђе су били мушкарци, ђе је било снаге па се радило, било је боље. А ђе је сиротиња била, тако је остало. Тако онда, тако данас. После су се вјенчавали Личани и Швабе, и тако смо се измјешали и привикли.

07 .04. 2001.

Интервију са Розином Прусац

Када је Апатин ослобођен и како сте то доживели?

Црвена армија је дошла око 15. октобра, пре првог новембра 1944. Ја не могу касти да су пљачкали. Били су фер неки, а неки су били и... Ми смо имали једног официра у кући, официра Црвене армије, и он је био ветеран. Он је нас по задатку чувао, да не би негде побегли. То је било 1944. Кад су они долазили, Немци су већ били отишли. Они су напустили скоро прије месец дана Апатин, него што је дошла Црвена армија, та армија Руска.

Како сте сазнали за долазак колониста?

Није било никакво обавештење у граду. Најпре су дошли избеглице. То су дошли неки ту из Хрвацке, не знам тачно. Најпре су биле ту неке избеглице, али када су дошли колонисти они су отишли.

Када је немачко становништво отишло у логоре?

Неки су отишли прије, разумеш, неки, а остатак што је остао је ишло четрдесетпрве првог марта у логор ***.

Где се ишло у логор?

Прихватни логор је био Сомбор. И онда... не... да ти право кажем прихватни логор је био Крушевље, не Сомбор. И онда тамо су те распоредили, јер ја сам радила у Чарапару. Ко је где год радио, се из Крушевље вратио на радно место.

Да ли је неко из ваше породице био у логору?

Ја сам била. Била сам у Крушевљу, па Апатин, па Оџаци, па Гаково, а из Книћанина сам дошла кући. У логору нити сам до-
била батине, нити су ме малтретирали. Али, било је убијања и
свашта. Е сад, мене нису дирали. Како ми је било, било ми је, али
ме нису дирали. Ја сам радила, где год су ми рекли. Ја сам чак у
Сомбору била у логору. Четрдесетшесте сам радила у Среском
суду на конфискусији имовине, јер знала сам мађарски и
немачки, а то су све књиге биле у том језику. И онда су нам дали
у грунтовници те књиге и онда смо ми правили конфискацију.
Бајерови су имали 300 јутара земље и све им је узето. Мојој
породици су узете куће. Моји си имали куће и виноград. Једна
ми је кућа у Миће Радаковића, једна кућа на Сомборском путу,
а моја родна у Средњој улици. То је све конфисцирано И ту су
дошли колонисти.

Како је то изгледало кад су дошли колонисти?

Да ти право кажем, они који су у мојој кући, у Миће Радак-
овића, то су у оно време били момци и девојке, ја се сњима љу-
бим кад се сретнем. Били смо и остали у добрим односима. Јер
шта да ја грдим народ? Ниси они криви. Они су само хтели да
дођу у нешто боље. Ја сам дошла ујутро у шест сати возом из
Книћанина из логора у једну кућу у Раде Кончара, код моје
тетке која није била у логору, и она ме је прихватила. Била је
једна комшиница личанка, баба, и она ми после пола сата донела
пола литре млека да пијем, па кежем "Баба!?", "Ниси ти крива
дете, нисам ни ја". Ето што да некога мрзим? Нема кога и зашто
да мрзим.

Да ли сте се уплашили колониста?

Нисам. Па сад, како ко тај долазак тумачи. Како ко тумачи.
Ја ту сам била четрдесетшесте године. [та ја знам, ми смо се
дружили. Заједно смо излазили и дружили се у кафани код
"Буџија". То је била кафана за богате. Ту су ишли Бајер Јошка
и друштво. Ишло се и у хотел "Војводину".

Да ли је било Срба у граду пре рата?

Били су они који су били као службеници, нису били баш
староседеоци. Они су били службеници у суду и општини. Јед-
ино је председник општине био Немац. Сви остали службеници
су били Срби. Ја се колонизације не сећам. Они су дошли
четрдесетпете. Ја сам дошла четрдесет шесте. Е сад, долазили
су они, мислим колонисти, и касније, прихватилиште је било ту
где је сада ресторан Космај. Ту је била велика кафана и ту су
њих сместили и прихватили. Е онда су они их распоредили по
кућама. Куће су биле празне, јер су скоро сви Немци били у ло-
гору. Ја сам се вратила из логора и нисам више имала ништа. То

моја кућа више није. Ја сам дошла кући, али сам ишла платити стан. Једино онај ко баш није ишао у логор, он је остао у својој кући. Има таквих који су се прогласили и Мађарима, или... шта ја знам... било је ту исто неке мушке. Могло се, ко је имао злата у кући. Неко је био мађар и онда је остао, није отишао у логор. Али све празне куће су биле подељене. То је цели Апатин, неко мање неко више, неко лепше. Па било је то свађе највише међу Личанима. Ја знам шта је било, знам бабе како су знале викати "ти си добила ово, а ја нисам оно"... После рата су долазили Немци да обиђу те куће које су им узете. Неки су их примили фино, а неки су их терали. Не знам зашто би било некакве мржње. И откуд та мржња и нетрпељивост међу људима. Ја сам се удала за Херцеговца. Он је овде радио у бродоградилиште. Зашто се људи мрзе?

10. 04. 2001.

Разговарао: Бојан Дражић

ПОРОДИЧНА ИСТОРИЈА

Дарио Пикулић

Трагедија једне југословенске породице

У чланку се даје сажет приказ једне породичне историје у контексту крупних историјских збивања везаних за Босну током двадесетог века.

Босна је чудна земља. За њу Андрић каже да је предивна, али и земља мржње. Корене те мржње можемо потражити у историји. Босна се, током векова, трансформисала од средњовековне државе са променљивим границама и статусима, преко четири века владавине Турака (1463-1878) и 40 година владавине Аустрије (1878-1918), до стварања јужнословенских држава и независне државе БиХ. Са новим освајачима и режимима смењивале су се привилеговане вере и народи, добивши тако власт и моћ да прогоне раније привилеговане, али и све остале.

Заједно са Босном, све су то преживљавали Пикулићи, будући небитан фактор у догађајима.

Мој чукун-чукун деда Никола живео је у време Турака. Био је део просте раје и развозио је дрва Турцима. Живео је у околини тадашњег Сарајева, у простој уџерици, на брду. Прозоре или није имао или су били јако мали. Претпостављам да мржња према муслиманима потиче из тог и ранијег периода.

Његов син, а мој чукундеда Гавра живео је под Аустријом, када су повлашћени били католици. Промена цара за Србе је ипак била на боље. Сарајево је нарасло, а образовање је стигло и до Срба, мада у малим порцијама, јер народ углавном није могао ни желео да се школује. Сада се код Срба и југословенски оријентисаних Словена јавља јачи и модернији покрет за ослобођење и уједињење (Ђоровић 2000). Колико су неписмени и сиромашни сељаци, попут Гавре, учествовали, не знам. Претпостављам јако мало.

Долази до бројних криза и превирања и 1914. почиње Први светски рат. Колико се Пикулића борило, колико их је погинуло

*Дарио Пикулић
(1983), Београд, Илије
Ђуришића 60/11,
ученик 3. разреда
Тринаесте
београдске гимназије*

и на којој страни, и колико их је уопште било пре рата, нисам успео да сазнам. Ништа није остало записано, а до њихових непосредних наследника или нисам могао да допрем (баба-тетка Росанда и бака Штефа у Сарајеву) или нису били вољни да причају (деда-стриц Никола).

У Краљевини СХС ситуација за Србе је била нешто боља него раније, барем што се тиче њиховог друштвеног положаја и образовања, али је и даље владало сиромаштво и већина је живела на селу (преко 90%).

Малобројни, што за сеоске услове значи и економски слаби, Пикулићи су живели од 4 краве и 2 коња, а бели хлеб се јео као колач. У таквим приликама и најамбициознијима више образовање остаје ван домашаја. Тако је мој деда Мирко са завршеном гимназијом радио као кондуктер, а деда-стриц Никола се запослио већ са 18 година.

Мирко је, чини ми се, био популаран и сналажљив човек. Оженио је Хрватицу из Загреба (због статуса, пара?) и отишао у други град у потрази за бољим послом. Други светски рат је преживео релативно мирно у Босанском Броду, што ми указује на то да је сарађивао или бар био одан држави НДХ. Његова браћа су изабрала другачији пут.

Никола је због сиромаштва и нетрпељивости према послодавцима-капиталистима још пре рата био у СКОЈ-у. Како није могао да ради, отишао је у партизане. Два његова млађа брата Милан и Раде су следили његов пример. Обојица су погинула, а њихове сени ће се надвијати над потоњим генерацијама Пикулића.

Овде би било занимљиво приметити како је ко дочекао крај рата и шта је мислио о новој држави која се успоставила. Али, као што рекох, о тој теми не бих могао говорити без сувишног нагађања.

Чини ми се да је у новој Југославији, после Другог светског рата, Босна одахнула. Људи су махом прихватили ново комунистичко југословенство, понајвише они млади и либерални. За њих је оно представљало мост до суседних народа и култура. То показују и имена неких од унука учесника Другог светског рата, која ранији нараштаји не би могли ни да замисле у својој породици: Сањин, Денис, Дарио насупрот Гаври, Јефимији, Анђи и Росанди.

Заосталој, верски нетрпељивој Босни, комунизам је дошао као благослов. Већ је постао стереотип да су Босанци више од свих осталих волели Тита.

Како је време пролазило, самоуправној социјалистичкој Југославији назирао се крај. Појавио се “капиталистички социјализам”, а братство и јединство су биле само фразе.

Почетком 80-их критике режима и људи попут Николе долазиле су са свих страна. Из Београда: “Мене су затварали због

онога у шта су ме терали да верујем, а тебе не затварају због онога за шта смо се борили”¹; из Сарајева: “Жао ми је што се ни клинци више не играју партизана, данас свако зна да је глава само једна”²; из Загребa итд.

Критике и негодовања су долазили и од кључних политичких снага у земљи, па се земља ускоро и распала.

Босна је можда најгоре прошла и букнуо је грађански рат између три стране. У ратном врењу Пикулићи су се из старе куће разлетели на све стране, од Канаде до Аустралије, тако да сада у Сарајеву живе свега два човека са тим презименом, две старе удовице (Штефица и Ангелина).

Са ове дистанце можемо сагледати сву, ипак, тоталитарност тог режима и, можда, неминовност распада. Исувише очигледно се види у примеру дечије сликовнице стављене у службу пропаганде. Декламује се подмлатку: “За домовину с Титом напред!” и прети: “Изоставиш ли само једну реч, изгубићеш пут.”

Но, југо-носталгичарима то мало значи, и Младен, мој отац, чува у Холандији књигу “У логорима северне Норвешке” на чијој је насловној страни слика његовог стрица Младена, и показује је као посебну породичну реликвију. Младен је, ако и ја, после рата био свега два пута у Сарајеву, а Никола ни једном.

После свих минулих догађаја Никола и даље не воли “Швабе”, не воли ни “савезнике”, не воли капиталисте, ни грађанско друштво, не воли научнике јер “ништа не знају” и не умеју да кажу ни да ли је прво настало јаје или кокош. Као предратни скојевац, претпостављам да воли Лењина и Стаљина, али то не смем да га питам. Знам да чува цигару коју је добио од Тита пре 50 година.

Мој деда-стриц не воли да ми прича о својој прошлости и себи, као да се стиди нечег, на шта је требало да се поноси, или као да ми не верује. Због свега тога овај рад не обилује подацима ни фотографијама.

Избројао сам скоро 20 држава које су постојале у XX веку “од Вардара па до Триглава”. Свака од њих је утицала на Босну, мање или више, на њене становнике сигурно; и понекад се њихов живот мењао из основа у зависности од тога у којој и каквој држави живе и ко им је сусед.

Напомена

Чланак о односу неких чланова породице Пикулић према новонасталим државама на Балкану 40-их година (НДХ, ФНРЈ), који сам желео да напишем, није био могућ из више разлога (нпр. немогућност контакта са једним и слаба комуникација са другим сродницима, који би ми послужили као извор и сл). Таква ситуација ме је покренула да је употребим као грађу и проширим на нову тему под називом “Трагедија југословенске породице”, мислећи ту пре свега на породицу из Босне.

¹ Д. Ковачевић 1998. Балкански шпијун. *Одабране драме*, I: 249 Београд

² Забрањено пушење. 1987. Дан Републике. Поздрав из земље Сафари

Прилог

Интервју са Николом Пикулићем

Испричајте ми, деда, како се живело у Сарајеву за време Краљевине?

Па, како се живело... Ко је имао пара тај је живео добро, ко није имао, тај није живео, тешко се долазило до посла, мало је било фабрика, није било да се ради, држава је била сељачка. Знаш шта је сељачка држава? Било је разних фабрика, и приватних, њих су углавном држале Швабе, али је сваки бежао у државне фабрике, био је плаћен, имао осигурање, и шта ја знам. Радило се од ујутру до вечери, није било одређено радно време, да радиш рецимо седам сати, ниси имао никакав одмор, никаквих бенефиција, нема тринаесте плате, нема повишице, да ти повишицу ако је зарадио, ако није онда ти не да. Тако је било тада. Сваки је другачије живео.

Како су живели Пикулићи у то време?

Па, чуј, како су живели... Причао сам ти да смо имали велико имање, тамо горе на брду, и још у шуми, све је то било наше, и били смо у оној старој кући. Тад није било подова, него утабана земља. И мали прозори, округли. Морао си да имаш мале прозоре. Кад су били Турци, онда онај ага стави велике прозоре, а не да теби да будеш к'о и он. Тад је Сарајево било мало, био онај турски део код чаршије, а после, кад су дошле Швабе, онда се мало изградило. Ал' околу је свуда била шума, и раштркана имања и куће. Тад је било само пар кућа у Пофалићима. Рек'о сам ти за оног деду што је живео сто година. И био је јак као во. То је био мој прадеда, и по њему сам ја добио име. То су све мени причали као што ја теби причам.

То је све било пре Првог светског рата, за време Шваба, док је била Аустрија у Босни. Деда и отац радили као шпедитери, имали коње, два пара коња, није тад било аутомобила, једна кола вукла трамвај по граду, јесам ли ти причао. Једни ишли у Кордун по намирнице, ишли па вукли те намирнице на велико, не на мало. То су онда развозили по граду, по дућанима разним, бакалницама. Тако су они то возили и зарађивали, вукли трамвај јер није било струје, није било мотора. После дош'о мотор, било све друкчије, направили шине, трамвај ишао по шинама.

А после?

Па после, кад сам се ја родио... Слабо је тад било пара. Кад сам ја имао десет година ни отац, ни стриц нису више били

живи, већ смо остали без ишта. Деда био стар, није мог'о ништа, био само најстарији брат и жене. Он је завршио неку школу... на Марин двору, Велика школа... Завршио четири године, то је максимум, матурирао, запослио се, није могао нигде да нађе место, био кондуктер на трамвају. Био кондуктер мало, па отишао у Брод, запослио се, тамо дуго живио, до после рата, док се није оженио. Ми деца остали код куће сами, мама, баба држали краве, четири краве, и два коња. Музли те краве, баба продавала млеко, од тога се живело. Ја сам ишао у школу, и то није била школа к'о сад него се ишло целе године, и кад је снег довде, и то неколико километара. После сам и ја нешто зарађивао као најстарији, зарадим, па донесем.

Ишао сам на занат, четири године, ту нема пара. Кад сам завршио занат онда сам се запослио у неко предузеће, Авиа, радио моторе за авионе. Тад сам већ имао 18, 19 година.

Споменули сте ми неку гимназију...

Био сам пошао у Прву мушку гимназију, нисам је завршио, није било пара, треба књига, нема књига, деца мала, моја два брата млађа од мене, Момо и Ранко, тек се родили, ни динара у кући, какве моје књиге, шта би, не би могао. А био сам добар ђак, полагао и положио пријемни испит, исто к'о и сад, из математике и српског.

А кад сте почели да радите...

Кда сам завршио занат, онда сам се запослио, али он неће да плаћа. Био неки газда, Шмит, Шваба, и радимо ми код њега, поправљамо оне моторе, а он једном окачи неки папир и каже нема плате, ми – како нема плате, он каже нема пара, али стићи ће, и све тако. И радимо ми два и по месеца без једног динара. А ја му онда пљунем на онај папир и кажем да нећу да радим, а Шваба одма: Шта је то, хер Пикулић, како пљујете на папир, како нећете да радите, је л' то штрајк?, а ја му кажем није штрајк, али нећу да радим ако не примам плату... па, онда дошо неки... заборавио сам, па пита: штрајк? А ја њега питам колико је он примио и кад је примио, а он ми каже: шта те се тиче, и оде. Је ли видиш какви су капиталисти, само ради, ради, а њега баш брига, неће да плаћа.

Једном ја запалим цигару, а он се дере одозго: хер Пикулић, шта је то, не плаћам ја вас да пушите него да радите. Ја му кажем да нисам никакав хер, то значи господин. Како могу бити господин, а немам једног динара у џепу. К'о ове сад, госпође, све подеране гузице, а зову се госпође... А кад имамо паузу за ручак, к'о има руча, ко нема, ништа, шета. Тад се јео само црни хлеб. А кад узме бели једе га к'о колач, три пута загризе црни, па једном узме бели, да заслади, видиш каква ти је била сиротиња. Е, после сам отишао, запослио се у железничкој ра-

дионици, тамо почео да радим, и кад сам почео да радим добијем писмо да одем на одслужење војног рока, 9 месеци.

То је већ '41. Кад сам одслужио војни рок мислио сам да се вратим, продам неку земљу и отворим аутомеханичарску радњу, тад је била само једна у Сарајеву, али онда ме ухватио рат. Ко је знао да ће бити рат?

Рат је кренуо 1939, сигурно се причало нешто...

Па, сигурно се причало.. али политичари мућкали тамо-вамо, оће-неће бити рата, онда краљ склопио пакт с Нијемцима, и народ се побунио, неће с Нијемцима, она парола: Боље гроб него роб. Биле демонстрације, цела Југославија. Онда одмах Хитлер напао да бомбардује, туку, туку, неколико дана и војска се предала, после пар дана и окупирали. Ја сам баш тада био у војсци. И тако ми стојимо ујутру, а авиони прелећу, а командант ће: Погледајте какве имамо авионе. Ми мислили наши, кад су кренули по нама, ми сви бјеж', нигде никог... Кад је окупирао немаш куд, ја се таман скинуо из војске, запослио, негде у мају, онда ме истерали, п.....

Зашто?

Зато што сам Србин, не може Србин да ради, пословођа био Шваба, све Швабе биле. Ујутру, кажем ја добро јутро, гос'н Шмит, а он каже: За дом спремни; а ја опет други дан кажем добро јутро гос'н Шмит, а он опет за дом спремни; трећи дан ја му кажем добро јутро, гос'н Шмит, а он каже: хер Пикулић, за дом спремни; нема рек'о добро јутро, гос'н Шмит, и сутрадан ме истерају. Ето, како ти је било. За Србе. Не само за мене, за све Србе. Остали само муслимани и Хрвати.

И онда?

Ништа... није било посла, и онда одем у партизане. Од 1. новембра '41.

Што баш у партизане, било је разних...

Није било разних, само партизани и четници, а ово су били непријатељи, Швабе, и усташе, и домобрани, то је хрватска стална војска. Прво смо били заједно, четници и партизани, после четници издали, сарађивали с Нијемцима, пуцали партизанима у леђа. Ја сам још пре рата био у СКОЈ-у, па сам зато отишао партизанима. Кад су дошле Швабе имали смо акције, разне, бацање летки, гурали смо и у џепове у пролазу. Тако су једном, брату Мирку гурнули цео штос, па док је стигао кући, једва... И све ноћу, кришом, ако те ухвате... Није се знало где је штампарија. После је постало опасно, пуно Сарајево Шваба, све окупирали, из наћег краја одвели 50 људи, и онда сам се

морао склонити, у брда, да и мене не ухвате. С братом сам отишао партизанима, он је после погинуо, на задњи дан рата, на дан ослобођења га ухвате и стрељају, а другог брата су одвели у Норвешку, у логор, преко сајмишта, и тамо је умро. Ето, је л' видиш ти то.

И како је било по шумама и брдима?

Их, ту има три дана да се прича...

Али како је кад имаш 20 година и мораш да ратујеш и убијаш?

Није да убијаш... Ако не убијеш ти њега, убиће он тебе. Такав ти је рат. Кад смо били још око Сарајева, имали смо разне задатке, да нападамо јединице и чете кад нам дојаве, да саботирамо везе, нападнемо, спалимо општину. Јер ту су сви папири, дугови, и тако ослободимо сељаке и народ дуга, јер немају папир ко шта дугује и кол'ко треба да плати. После смо формирали чете и примали наређења и водили рат по планинама, освајамо села, бранимо српска села, нападамо јединице, и тако... Освојимо и спалимо ми њихово село, они спале наше, такав ти је рат. Па онда кад ухватимо заробљенике, ако су зелени или домобрани, питамо их да ли хоће да пређу, да се бију с нама, јер је код нас било свих: и Срба, и Хрвата, Муслимана, Јевреја, којих год. Ако хоће с нама ми их примимо, ако не, скинемо их, униформу и обућу, и пустимо их. А Швабе и усташе смо скоро увек стрељали. Ишли, крили се по планинама, па кад нема хране, онда береш шумске јагоде и бобице, па кад добијеш прољев, сваких 50 метара чучнеш, и опет. Газили хладне реке, ево, зато сад имам реуму и све ме боли.

Али крили смо се углавном по селима, па нам тамо дају хране.

Има ту да се прича и прича...

Је л' се знало тад за Тита? А за Дражу?

Па како ко, углавном се није знало јер се стално крио, и ишао тајно. Ја сам знао, јер је једном био прош'о туда, па ми је неко рекао, није се то смело знати... А за Дражу се знало, јер је хтео да врати краља, а шта ће нам краљ, он одмах побегао, покупио злато, и тамо авионима из Црне Горе, и здраво... Немам ја ништа против краља, ал' нек и он ради, па нек прима плату, к'о и сви, а не сви раде, а они само узимају. Краљ ти је капиталиста, само ти узима, а ништа ти не даје.

А кад се завршио рат?

Кад се завршио рат били само Мирко и ја, и сестра. Он је био у Броду, радио, Момо и Ранко су већ били велики, били у

Пофалићима. И ја сам хтео да се вратим кући, али ми нису дали, јер сам био стручњак, па нису морали да ме школују, и тако сам остао у војсци. Тако једном, у Нишу, био сам већ потпуковник, и тражим пуковника да ме пусти, а он покаже прстом: Је л' видиш оно тамо, ја кажем: То је Медошевац, насеље, а он: А иза? Ја ре-ко': ка-пе дом. Е, каже, тамо ћеш ти на недељу дана будем ли чуо то још једном. И тако останем...

Сад ме ти питај шта год хоћеш, ја ти више нећу ништа причати.

Разговарао: Дарио Пикулић

Индекс

- аграрна реформа 117, 119
Алт Гарге 68
Америчка мисија 8
Америка 70
Андоновска Биљана 95, 115
Андрић Иво 137
Андријевица 36
Анка (сестра Илије Антића) 73
Антанта, савезници 38, 39, 40, 47, 49, 52,
53
Антић Александар 65
Антић Илија 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71
Апатин 117, 118, 119, 120, 122, 123, 124,
125, 128, 130, 131, 132
Аушвиц 65, 66, 67
Аустралија 139
Аустрија 137, 140
Аустроугарска монархија 44
аустроугарска војска 36
Аћимо Младен 124
Бачка 117, 118
Бабић Ангелина 19, 21
Бабић Драгана 16, 21
Бабић Јанко 15, 21
Бабић Јован 15, 16, 21
Бабић Марија 16, 21
Бабић Марко 15, 16, 17, 19, 20, 21, 22, 23
Бабовић Ибрахим 27
Бабовић Спасенија - Цана 27, 29
Бабовић Владимир 27, 28, 29, 30, 31
Бајер Јошка 131
Бакар, лука 96, 105
Балкан 139
Бар 45, 47, 48
Бари 37, 39, 46, 47, 48, 52
Батинска битка 118
Бања Лука 63, 64, 70, 71
Бањица 10, 12
Беч 75, 86
Бекер 119
Београд 8, 10, 13, 15, 16, 19, 21, 23, 29,
30, 33, 73, 75, 83, 85, 86, 87, 93,
95, 102, 105, 112, 124, 138
Беље 117, 118
Беране 36, 45, 95, 96, 102
Беретић Милош 120
Берлин 73, 75, 77, 81, 86, 87, 91
Берлински универзитет 16
Бездан 118
Бихаћ 120
Бијело Поље 36, 45
Билећа 96, 105
Битољ 9, 13
Благојева 29
Богојево 118, 120
Бојовић Василије 114
Бољшевици 7
Босанска Градишка 66, 65
Босанска Крајина 61
Босански Брод 138, 141, 143
Босна и Херцеговина 61, 59, 121, 137,
138, 139, 140
Бранковина 17, 19, 22, 23
Бреза 101, 115
британска војска 70, 71
Бриње - Оточац 121
Броз Жарко 30
Броз Јосип Тито 30, 75, 92, 95, 96, 99,
100, 101, 103, 104, 106, 107, 108, 111,
113, 114, 115, 138, 139, 143
Буан 60
Бубањ 75, 77, 82, 89, 90
Будва 39, 50
Бугарска 29, 30

Бујачић 15
 Булатовић Бранко 39, 40, 53, 54, 55, 56
 Валчић Ивик 75, 85
Валчић Јела 75, 74
 Валчић Јосиф 74, 75, 80, 85, 86, 87
 Ваљево 15, 16, 17, 19, 20, 21, 22, 23
 Вардар 139
 Васа Дожић 35, 41, 43, 44, 45, 50
 Васић Душан 12
 Вежовић Р. 96
 Веиндел 119
 Велебит 99, 109, 110
 Ветерник 45
 Висуђ 121
 Влада Краљевине Југославије 65, 66
 Влада НДХ 70
 Власеница 10
 Водотеч 121
 Војни суд 17, 19, 22, 23
 Војводина 119, 120
 Врховине 120
 Врпољ, село 78, 91
 Вучковић Стево 128
 Вујић Бора 15, 16, 19, 20, 21
Гајине 121
 Гедолф 103
 Гестапо 10, 17, 19, 74, 85
 Голи оток 42, 55, 60, 95, 96, 97, 98, 99,
 101, 105, 106, 107, 109, 110, 111, 115
 Горки Максим 28, 32
 Горњи Милановац 93
 Госпић 120, 121
 Грчка 29, 30
 Грачац 121
 Градишка 65, 66
 Гран Сасо 39, 51, 52
 Гранд, хотел 15, 16, 21, 22
 Грмеч 62, 68
Јаково 118, 131
 Далмација 41, 59
 Дапчевић Милутин 113
 Дапчевић Пеко 113
 Дапчевић Владо 113
 Дебељац Јанко 30
 Дебељац Јосиф 30, 33
 Дивчибаре 16
 Дмитрић Војо 39, 40, 53, 54, 56
 Дожић Даринка 35, 44
 Дожић Илија 35
 Дожић Јована 35, 44, 45
 Дожић Мишо 44, 45
 Дожић Милован 35, 41, 43, 50, 52
 Дожић Радмила 44, 45
 Дожић, породица 36
 Добрић Јерко 12, 13
 Дом деце револуционара 27, 30
 Домбович 119
 домобрани 142
 Дољами 121
 Доњи Подграци 65, 70
 Драшкова кутина, село 77, 86
 Драгана Вулин 61
 Други светски рат 15, 17, 19, 22, 35, 117,
 137
 Душан Дожић 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41,
 43, 44, 51
 Дуго Боље 121
 Дунав 102
 Дундић Алекса 29, 32
Ђорђевић Михаило 15, 23
 Бурашковић 59
 Буришић Павле 45, 48
 емиграција 7
 енглеска војска 39, 51, 52, 53
 Европа 8
Жижич 36, 44
 Жидак 119
Загреб 65, 96, 105, 120, 138, 139
 Захаријадис 30
 Зајечар 35
 Заклопац 121
 заробљеници 36, 37, 38, 39, 41, 43, 44,
 46, 47, 48, 51
 Зековић Радослав 95, 96, 97, 98, 99, 100,
 101, 102
 Зековић Стевка 96
 Зеленика 96, 105
 Зворник 16, 21
индустријска школа 121
 информбиро 60
 Истра 99, 101
 Италија 29, 33, 35, 37, 38, 39, 40, 48, 50,
 51, 52, 55, 56, 60, 65, 99, 111

италијанска војска 35, 36, 37, 38, 39, 43,
 44, 45, 46, 47, 48, 49, 53, 55, 57
Јабланица 66
 Јадранско море 39, 52
 Јасеница 72
 Јасеновац 66
 Јошан 121
 Јосипдол 120,
 јотићевци 92
 Јовановић Мирослав 13
 Јовић, доктор 9, 10, 12
 Јозеф 8
 Југославија 7, 13, 20, 29, 57, 65, 70, 79,
 95, 99, 101, 103, 117, 120, 124, 139,
 138, 142
 јуришни одреди (СС) 74, 75, 92
Кавказ 29, 32
 Кварнерски залив 105
 Калабић Никола 15
 Калдрма 121
 Канада 139
 Карађорђевић Александар 9, 13
 Карађорђевић Петар 9, 65, 66
 карабињери 39, 50, 56, 58
 Качерски срез 10
 Качњак 21
 Кијет 39, 40, 52, 55, 56
 Кијев 8
 Кина 29, 30
 Клисуревић Тодор 120
 Книћанин 131
 Колашин 35, 36, 38, 43, 44, 45, 46, 48, 60
 колашински затвор 35, 36, 38, 39, 40, 41,
 43, 44, 51
 колонизација 117, 119, 120, 121, 122,
 123, 124, 130
 Колубара 13
 Колубарски срез 10
 Комарчевић 15
 Комунистичка партија 30, 31, 34, 111
 Комунистичка партија Југославије
 (КПЈ) 27, 35, 43, 120, 129, 98, 99,
 100, 106, 107, 109, 111, 113, 114, 115
 комунизам 138
 конфискација 119
 Кордун 140
 Косановић Јелена 27

Косановић Јелена 27
 Косово 35
 Ковачевић Душан 139
 Ковиљача 116, 121
 Коњиц 41, 59
 Козара 61, 62, 63, 64, 68, 70, 71
 Козарачка офанзива 65, 66, 70
 Козарац 62,
 КПД Сремска Митровица 20, 23
 Краљевина СХС 138, 140
 Крим 29, 30
 Крста Нинић 61, 62, 63, 64
 Крушевље 118, 119, 120, 131
 Крузи 121
 Куба 30, 33
 културбунд 118
 Лабудовић Милорад - Лабуд 13
 Ланчушки Милош 120
 Латковићи 12
 Лазаревац 7, 9, 11, 12, 13
 Лазаревић Ђорђе 48
 Лазаревић 17
 Лазаревић Светомир - Батара 35
 Лепоглава 27
 Лењин Иљич Владимир 7, 29, 32, 139
 Лика 59, 119, 120, 129
 Линзбург 65, 68, 69
 Липе 41, 58
 логор 11, 23, 66, 71, 95
 логор Цапраг 63
 логор Compello sul Clituno 35, 38, 39,
 49, 50
 логор Конфиорито 38, 48, 49
 логор Мишки 74, 77, 80
 логор у Алтамури 37, 47
 логор у Барију 35, 37, 38
 логор у Бару 35, 36, 37, 38, 43, 44, 45,
 46, 47, 48
 логор у Приједору 62, 64
 логор у Сиску 63, 64
 Лончаревић Момо 45
 Лондон 66
 Лонг Луиђи 30, 33
 Лопар 99, 110
 Лукавица, река 9
 Лукић 17
 Луковић Божо 17, 22

Љубија 61
Љубојевић Зорка 126
Љумовић - Миловановић Олга 73, 75,
 79, 82, 84, 85, 86, 88, 89, 90, 91
Мађарска 117
Мајер 118
Макаренко 28, 32
Марибор 66
Марија Мојић 35, 60
Маринковић Јосиф 75, 92
Марковић Оливера 7
Матешево 45
Медичи Луиђи 39, 40, 53, 55
Медичи, породица 40
Медошевац 144
Мекиње 121, 126, 129
Мељиновац 121
Мићуновић Драгољуб 114
Михајловић Дража 50, 112, 143
Михајловић Драгослав 114
Милошевић 130
Миловановић Бора 73, 93
Миловановић Јован 73, 74, 79, 80, 81,
 84, 89, 91
Миловановић Михаило 73, 85, 91
Миловановић Миливоје 73, 74, 78, 80,
 81, 85, 91
Миловановић Милутин 73, 92
Миловановић Смиља 73, 74, 75, 76, 80,
 81, 82, 83, 84, 86, 90, 91
Миловановић Зора 9, 11, 12, 14
Мионица 15
Миљковић Михаило 74, 79
Москва 27, 28, 29, 31, 33
Моњин 28, 29, 31
Мршић 45
Мургаш 15
Напуљ 56
нацисти 74
НДХ 66, 138
Нешић Владимир 30
Небљуси 121
Недић Милан 87
Недић Нешко 15
недићевци 76, 87, 88, 92
Недок С. Александар 13
Немачка 8, 10, 29, 30, 31, 65, 66, 69, 70,
 80, 81, 84, 40, 54, 56, 101
Немачка полицијска организација 17, 22
Немачка војска 17, 19, 22, 23, 38, 39, 40,
 41, 47, 48, 52, 53, 54, 55, 57, 58, 59,
 61, 64, 65, 67, 68, 69, 71, 139, 142
Нетека 121
Ниш 73, 74, 77, 79, 82, 85, 87, 88, 89, 144
Нишко Народно позориште 75, 92
Никшић 46, 60, 105
Николић Никола 98, 114
Нилевић Бранко 50, 52
НОБ 19, 35, 37, 41, 43, 46, 48, 53, 60
Норвешка 139, 143
Нова Топола 65
Нови покрет, часопис 30
Нови Сад 65 71, 120, 124
НОВЈ 118
Обреновац 121
Октобарска револуција 7
Окупатор 10
Орешки Мија 30, 33
Орешки Влада 30
Ортона Маре 39, 52, 53, 55
Осјек 71
Осредци 121
Остружница 73, 79
Оџаци др15,
Падова 40, 55, 56
Панчево 92
Паровић Благоје 30, 33
Партизани 12, 19, 61, 62, 64, 65, 66, 73,
 74, 75, 76, 77, 78, 80, 85, 86, 87, 88,
 89, 91, 96, 99, 118, 138, 139, 140, 141
Павловић, доктор 9
Пећ 41, 60
Перишић 121
Перуђа 38, 48
Пескара 39, 51, 52
Петроград 7
Петрова рупа 99, 113
Петровић Никола - Његош 35, 37, 45
Пикулиш Момо 141, 143
Пикулић Дарио 137
Пикулић Гавра 137, 138
Пикулић Милан 138
Пикулић Мирко 138, 142, 143

Пикулић Младен 139
 Пикулић Никола 137, 138, 140, 141, 142,
 143, 144
 Пикулић Раде 138
 Пикулић Ранко 141, 143
 Платиша Милан 121
 По 57
 Подгорица 36, 44, 46
 Пофалићи 140, 143, 144
 Поповић Чедомир 9
 Поповић Милентије 29
 Посавски срез 10
 Пљевља 36, 46
 Праг 15, 27
 Прегалић Јован 48
 Прокупље 114
 Прљевић Митар 21
 Прусац Розина 130
 Први светски рат 15, 16, 35, 36, 120,
 137, 140
 Пушкин Александар 15
Раб 99, 110
 Радић Снежана 15, 20
 Радикална странка 15
 Раичевић Ђука 39
 Ракић Живорад 15, 23
 Револуционари 27, 31
 Резолуција Информбироа 95, 96, 99,
 104, 107
 Ријека 105
 Роскић Јелена 73, 93
 Ровински Миодраг 9
 Ровински Мирослав 7, 12, 13
 Ровински Сима 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14
 Русија 7, 27, 29, 84, 101, 102
 руски фронт 76
 Руско-српски одбор 8
Сајдл 15
 Санџак 61
 Сарајево 105, 137, 138, 139, 140, 142, 143
 Савез комунистичке омладине Југосла-
 вије (СКОЈ) 30, 33, 35, 41, 43, 48,
 60, 138, 139, 142, 158, 160
 савезничка војска 139
 Савезно извршно веће (СИБ) 102
 Сежана 41, 58, 59
 Сењ 99, 109, 110
 Сибир 109
 Сисак 63, 66
 СКЈ 118
 Славинић Анте 39, 50, 51, 52
 Славонски Брод 78, 91
 Словенија 40, 41, 57, 58, 59, 60
 Соча 40, 57
 Софија 29, 32
 Сомбор 120, 130, 131
 Срб 121
 Србија 12, 29, 92, 121, 123
 Сремска Каменица 64
 Српски добровољачки одред 17, 22
 Станковић Владана 27
 Стаљин 30, 95, 102, 104, 106, 107, 109,
 111, 139
 Стаљинизам 96, 102
 Стара Градишка 71
 Стефановић Александар 9, 13
 Стеван (брат Илије Антића) 71
 Студентски град 102
 Сутјеска 35, 41, 43, 50
 Свети Гргур 99, 110
Тамнавски срез 10
 Тепавац Божо 121
 Тиса 118
 Титова Кореница 121
 Тревизо 57, 58
 Тревизо 41
 Триглав дпЗ,
 Трст 57
 Турска 137, 140
Ђирић Радмила 9, 12, 13
Ђосић Дане 121, 128
Ђурлин, село 88
Удбина 121
 Удина 57
 Украјина 8
 Управа државне безбедности (УДБ-а)
 96, 98, 100, 101, 102, 104, 105, 108,
 110, 112, 114, 115
 усташе 61, 62, 63, 64, 65, 66, 70, 71, 78,
 143
 устанак у Црној Гори 35
 Ужице 15
Фања 8
 Филиповић Мирјана 15

Фолксдојчер 92
Француска 100
Хабсбург Алберт 117
Хајнрих Хајне 15
Хамбург 65, 68, 69, 70
Харков 8
Хаваји 38, 47, 48
Хацић 60
Херцег Нови 105
Херцеговина 61
Хитлер Адолф 102, 142
Холандија 139
Хорти 117
Хрватска 29, 41, 59, 92, 121, 130
хрватска војска (домобрани или
усташе) 66, 70, 71
Це Тунг Мао 30, 33
Цепађуша 121
Церовић 60
Цетиње 37, 46, 96, 105
Црна Гора 61, 105, 35, 36, 37, 44, 51, 59,
60, 121, 143
Црно море 30, 33
Црвена армија 118, 130
Црвени крст 28
Чанковић Дане 121, 128
четници 19, 35, 36, 37, 38, 43, 44, 45, 48,
63, 64, 65, 66, 70, 76, 142
Чигирин 8
Шановић Бранко 39, 50
Шавник 38, 45
Шећеров Дубисав 114
Шмуљ 8, 9
Шпајзер 119
Шпанија 29, 30, 31

Written Traces of Oral History

The papers presented in this volume did not come as a result of the efforts of professional historians. The material was collected and the papers written by high school students who have no research experience. Apart from the knowledge gathered in Serbian schools at the turn of the century and a short six-day course at the History Seminar in Petnica Science Center, the authors of the works published here were equipped with nothing but good will, persistence and courage, the latest presumably based on lack of awareness of possible traps, which lie in wait for researchers. Naturally, mistakes are expected and this is not an attempt to find excuses, but to help the reader to assess the results, which, nevertheless, surpass the usual scope of school projects. How did this happen?

History, just like other sciences, never reaches the full volume of its potential knowledge, neither factually nor methodologically. It always tries to reach the truth, more or less systematically filling the space of our ignorance. One of the characteristics of the history of the twentieth century, in our historiography perhaps more than elsewhere, is that the expanse of unplowed wasteland and uncleared underbrush of the past is simply frightening. This fact was accepted as an advantage in conceiving our project: when work starts on a wasteland, it is important that many hands work diligently. The experience and strength of the individual is less important. Every plow and every weed that is unearthed will bring fruit, sooner or later, and that fruit will be knowledge of our past, which is to be continuously accumulated.

The wasteland that we have started to plow could be put into quite precise limits. From the theoretical side, it borders with the social history, with the part usually called local history. From the other side, the methodological one, it is mostly oral history. From the chronological side, it is the history of the second half of the twentieth century, and from the territorial side it is history of Yugoslavia, more exactly some parts of it. These limits were inevitable, both for reasons of research, since it is scientifically relevant and unexplored, but also for purely practical reasons, since this terrain is within our reach. Therefore, we tried to transform the given situation into advantage. These young researchers were closer to the themes about their local community, family, friends and toponyms they are already familiar with.

A special quality of this collection of works is the original approach, which is based primarily on oral history, a rare occurrence in our historiography, but also in every single work. Thus, here we have presented entirely new interviews and documents not yet used in historiography. The originality was the only condition for these works to be included into collection. Now this material can serve as a relevant source for other, more comprehensive researches, to be conducted with more knowledge and experience by professional historians. The ambition of *The Association of Social History*, which has conceived a concept, and *Petnica Science Center*, which enabled its realization, is that this project should last at least a decade. The outcome would be several collections of works, which could add to our knowledge of the social history of our region in the twentieth century, and could as well bring relevant material for our science.

For their independent work, the students in Petnica are offered four thematic circles. Within these circles, they could choose precise topics, interesting and attainable for them. It was their first trial, because the success of the work depended on whether the researcher could recognize the real topic. Afterwards, the relevant collocutor(s), ask him/her/them the right questions, recognize essential facts and write a short, but interesting article, based on them. The statements of the collocutors were then to be checked by intersecting their data with other testimonies, newspapers, archive material, photographs, family documentation, letters and diaries. Finally, all gathered facts were to be understood and linked in a certain way. It was this very phase, when it came out to what extent the words could resist the will of the young writer to make him/herself clear and precise. This is best known to the author of these lines and his assistant, history student Aleksandar Rafailovic, who were the first to read the works, and teach the students the basic writing skills.

There were four thematic circles (or fields!) on which we fought together in the struggle for authenticity, logic, clarity, preciseness, conciseness, harmony and, if possible, beauty:

1. Small man and great history. In historiography, taken away by the tectonic movements and long term changes, made by signatories and violators of important international agreements, there are millions of people, who were taken and carried away by the consequences of these decisions. From those two perspectives, history can not be seen in the same way, while the light thrown on the fates of the “little”, makes them stop being little.

2. Local heroes. Topics lie literally all around us: at the tables with street names, schools, cultural centers, factories, and sometimes they exist only as the memories of the contemporaries. Not a great effort is needed in order to add new knowledge, often un-

expected view, and sometimes there are completely different interpretation of somebody's role in history.

3. Information and entertainment. The youth are familiar with these topics. It is also full of surprises, because technological and ideological speed, that historical course has got in the twentieth century hit the contemporaries with new possibilities of perception and interpretation. The generation gap, which has always existed, becomes particularly emphasized, dividing the society into subgroups, whose mind is crucially modeled by these two strongly linked spheres.

4. Family history. In a patriarchal society being in process of transition from rural to civil community, it is vitally important to trace the process that is underway at micro level. An insight into family events can offer better understanding of changes in society, culture, ideology and values going on in its surroundings.

Of these four thematic circles, the three included in this collection, while the topics on information and entertainment are planned for the next volume.

In Belgrade,
May 6th, 2002.

Head of Social History Seminar of PSC
Goran Miloradović, M. A.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

930.1(082)

94(497.1)"19" (093.3) (082)

929(497.1) (047.53)

МАЛИ човек и велика историја :

истраживања друштвене историје : [зборник
радова] / у редакцији Горана Милорадовића ;
[енглески превод Маша Милорадовић]. –
Ваљево : Истраживачка станица Петница,
2002 (Ваљево : Ваљевопринт). – 153 стр. ;
24 цм. – (Петничке свеске, ISSN
0354-1428 ; бр. 52)

Стр. 1-3: Писани трагови усмене историје /
Горан Милорадовић. – Библиографија уз
поједине радове. – Регистар. – Summary:
Written Traces of Oral History.

ISBN 86-7861-027-1

1. Милорадовић, Горан

а) Историографија – Зборници б)

Југославија – Историја, локална – 20в –

Зборници ц) Југословени – 20в – Интервјуи

COBISS-ID 101936140